

ΧΡΟΝΙΚΑ זכרונות

ΟΡΓΑΝΟ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΤΟΜΟΣ ΚΒ' • ΑΡ. ΦΥΛΛΟΥ 164 • ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1999 • ΧΕΣΒΑΝ - ΚΙΣΛΕΒ 5760

Η Συναγωγή των Χανίων και τα δικαιώματα των πολιτών

Του κ. ΘΡΑΣΥΒΟΥΛΟΥ ΟΡ. ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΗ

Α. Χρονικό

Τια περισσότερα από πενήντα πέντε χρόνια η Συναγωγή των Χανίων Ετς Αχαΐμ παρέμενε ερειπωμένη στο κέντρο της παλιάς εβραϊκής συνοικίας των Χανίων. Ύστερα από πολύχρονες προσπάθειες, τα τελευταία χρόνια ξεκίνησε η ανακαίνιση του κτιρίου, που ολοκληρώθηκε μόλις φέτος. Τον Οκτώβριο του 1999 προγραμματίστηκαν τελέτες εγκαινίων της ανακαινισθείσας Συναγωγής και εκδηλώσεις μνήμης των Κοητών Εβραίων που εξοντώθηκαν από τους γερμανούς κατακτητές στα 1944.

ΚΑΙ ΕΝΩ η προετοιμασία των εκδηλώσεων έφτανε στο τέλος της, παρενέβη αίφνης ο Νομάρχης Χανίων, καθώς και ο μητροπολίτης Κυδωνίας και Αποκορώνου και με τις αθηνοσκληρωτικές και εξάλλες δηλώσεις τους στα ΜΜΕ, αμφισβήτησαν τη νομιμότητα των εκδηλώσεων και το δικαίωμα επαναλειτούργιας της Συναγωγής και στάθηκαν αντιμέτωποι στο όλο έργο. Με τη στάση τους προκάλεσαν η ίσως και υποκίνησαν μια σειρά «αυθόρμητων λαϊκών αντιδράσεων», που εκδηλώθηκαν με τη μορφή βροχής επιστολών στα τοπικά μέσα των Χανίων από φανατικούς «χριστιανούς Ορθοδόξους», που αισθάνθηκαν να απειλούνται από την επαναλειτούργια της Συναγωγής. Ο Νομάρχης Χανίων μάλιστα προειδοποίησε για τον κίνδυνο των πιθανών επεισοδίων από τους αγανακτισμένους «χριστιανούς» των Χανίων. Εν τέλει, οι εκδηλώσεις πραγματοποιήθηκαν υπό ανυπακούστη αστυνομική παρουσία, χωρίς επεισόδια. Για την ιστορία, και επειδή ευτυχώς δεν ήταν όλα «μαύρα», πρέπει να σημειωθεί -προς τιμήν τους- πως τις εκδηλώσεις «αγκάλιασαν» ο Δήμαρχος Χανίων καθώς και ο Χανιώτης πρώην πρωθυπουργός Κ. Μητσοτάκης. Όμως η στάση κυρίως της Ύπατης αρχής του τόπου που άφησε αλγεινές ειζόνες και αναπάντητα ερωτήματα πληγώνοντας τη δημοκρατία.

Β. Τα Δικαιώματα των Πολιτών

ΚΑΘΩΣ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ πίστευα πως ζω σε μian ανεξίτηλη και ελεύθερη χώρα, ομολογώ πως δεν φανταζόμουν ποτέ πως θάρχονταν κάποια μέρα η στιγμή που θα αναγκάζομουν να φωνάξω για να υπερασπιστώ έννοιες και δικαιώματα πρωταρχικά κι αναφαίρετα.

ΔΥΣΤΥΧΩΣ όμως, το ζήτημα που δημιουργήθηκε στα Χανιά εκ του μη όντος, σχετικά με την ανακαίνιση και την επαναλειτούργια της Συναγωγής Ετς Αχαΐμ, με υποχρεώνει, ως σκεπτόμενο πολίτη, να τάξω εγγράφως κάποιες θέσεις, επιλέγοντας συνειδητά τη δημοσίευσή τους τώρα, που καταλάγιασε η ένταση των πρώτων ημερών.

ΚΑΤ' ΑΡΧΗΝ οφείλω να επισημάνω ότι ως ελεύθερο άνθρωπο, με τρώμαξε πραγματικά η θέση και η στάση του ύπατου εκφραστή της εξουσίας στο νομό, του Νομάρχη Χανίων. Κι αυτό επειδή, αν ίσως μπορούσα να αδιαφορήσω στις εμετικές επιστολές οποιουδήποτε ιδιώτη, με τις δηλώσεις του ο Νομάρχης, ως αρχή και μάλιστα αιρετή, με θέτει ως πολίτη a priori σε θέση αμύνης. Γιατί οφείλει να γνωρίζει ο Νομάρχης, οποτεδήποτε ενεργεί ή ομιλεί, ότι δεν εκφράζει τις προσωπικές του απόψεις, αλλά ένα θεσμό και μια εξουσία, της οποίας οφείλει να είναι λειτουργός και τιμητής, και όχι κάπλος ή χρήστης.

ΕΤΣΙ ΛΟΙΠΟΝ, όταν ο Νομάρχης προσπαθεί να περιστεύει τα αυτονόητα, πρέπει να βρίσκει τους πολίτες σε μέτωπο αρραγές απέναντί του. Αφού άλλωστε ο Νομάρχης ελέγχεται και λογοδοτεί για τις πράξεις ή τις παραλείψεις του, και είναι μάλιστα δυνατόν, όταν αυθαιρετεί ή παρανομεί, να κληθεί εκπτώτος του αξιώματός του. Και στην προκειμένη περίπτωση, ο Νομάρχης Χανίων, επιεικώς κρινόμενος, το ολιγότερο αυθαιρετεί και ολισθαίνει. ΤΗ ΣΤΑΣΗ του Επισκόπου Κυδωνίας, το παρόν σημείωμα θα αφήσει ασχολίαστο. Ας τον κρίνει το ποίμνιό του, το οποίο ετάχθη να ποιμαίνει. Ο γράφων υπομνησθεί μόνο, πως η Εκκλησία της Κρήτης σεμνύνεται γιατί έχει αναδείξει φωτεινές μορφές -και αυτές επιλέγει να θυμάται...

ΟΙ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ των ανησιζούντων υπερεναισθητών πολιτών, των αυτόκλητων τιμητών του ελληνορθόδοξου φρονήματος και δικαίων των αλλοδόξων, δεν με τρώζουν. Όμως με ανησιζούν έντονα, γιατί βλέποντάς τες εν τω συνόλω, αισθάνθηκα τη δημιουργία ενός κλίματος. Ενός κλίματος σαφώς αντισημιτικού, που θυμίζει άλλες εποχές.

ΚΑΠΟΙΟΣ ΦΙΛΟΣ μου είπε πως το κλίμα που δημιουργήθηκε στα Χανιά μοιάζει με εκείνο της ναζιστικής Γερμανίας του 1935. Λίγο πριν τη Νύχτα των Κρυστάλλων. Βλέποντας τα πράγματα πιο ψύχρα, οφείλω να ομολογήσω πως μου θύμιζε μέρες της Θεσσαλονίκης του 1930. Έντο-

Συνέχεια στη σελ. 32

ΕΙΚΟΝΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: «Το Ιερό (Εχάλ) της πρόσφατα αναστηλωμένης Συναγωγής των Χανίων.

Διάλογος μεταξύ Ορθοδοξίας και Ιουδαϊσμού

Του Καθηγητή κ. ΙΩΑΝΝΗ ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ

Ο «ΔΙΑΛΟΓΟΣ» μεταξύ Χριστιανισμού και Ιουδαϊσμού πραγματοποιείται στην ιστορία εδώ και δύο χιλιάδες χρόνια, από τότε που γράφθηκαν τα βιβλία της Καινής Διαθήκης μέχρι σήμερα, περνώντας από φάσεις πολεμικής άλλοτε με γραπτά κείμενα και άλλοτε με πράξεις. Ωστόσο, στις τελευταίες τρεις δεκαετίες του 20ού αιώνα αντί της πολεμικής - που γνώρισε την πιο άγρια φάση της από την πλευρά των χριστιανών στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο από τους Ναζί - καλλιεργείται κλίμα ειρηνικού και επιστημονικού διαλόγου από τις δύο πλευρές. Από Ορθόδοξη πλευρά την πρωτοβουλία πήρε το Οικουμενικό Πατριαρχείο διά τον κέντρον του Chambésy υπό την ηγεσία του Μητροπολίτη Ελβετίας κ. Δαμασκηνού και από Ιουδαϊκή πλευρά το Παγκόσμιο Ιουδαϊκό Συνέδριο με πρόεδρο τον κ. G. Riegner. Η πρώτη συνάντηση επιστημονικού διαλόγου έγινε στη Λονζέρνη το 1977, η δεύτερη στο Βονκουρέστι το 1979, η τρίτη μετά από παρέλευση αρκετών ετών στην Αθήνα το 1993 και η τέταρτη πρόσφατα στην Ιερουσαλήμ το 1998 (13 - 16 Δεκεμβρίου). Στο άρθρο αυτό θα δοθούν περιληπτικά κατ' αρχήν (I) οι κεντρικές θέσεις της πρόσφατης αυτής συνάντησης και κατόπιν (II) θα διατυπωθούν με αφορμή αυτή τη συνάντηση ορισμένες σκέψεις για το διάλογο, μια και ο υπογράφων είχε την ευκαιρία να λάβει μέρος στις δύο τελευταίες συναντήσεις.

I.

Ο ρθόδοξοι και Ιουδαίοι θεολόγοι από Πανεπιστήμια ή άλλα ερευνητικά κέντρα Ελλάδας, Ισραήλ, Βουλγαρίας, Βελγίου, Βοσνίας - Ερζεγοβίνης, Γαλλίας, Ρουμανίας, Ρωσίας, Ελβετίας, Ουκρανίας, Βρετανίας, Σερβίας και ΗΠΑ έλαβαν μέρος στη συνάντηση που είχε ως κεντρικό θέμα: «Η αντιμετώπιση του σύγχρονου κόσμου από την Ορθοδοξία και τον Ιουδαϊσμό». Το θέμα διαρθρώθηκε σε 4 επί μέρους ενότητες: 1. Εθνικισμός και θρησκευτικός φονταμενταλισμός στην εκκοσμικευμένη σύγχρονη κοινωνία. 2. Ανθρώπινα δικαιώματα και θρησκευτική ελευθερία στο σύγχρονο κράτος. 3. Θρησκευτικές συγκρούσεις και ο πόθος για ειρήνη. 4. Σύγχρονα εκπαιδευτικά συστήματα και παλιές θρησκευτικές προκαταλήψεις.

Το κάθε ένα από αυτά τα θέματα αναλύθηκε από έναν Ορθόδοξο και έναν Ιουδαίο. Η παρουσίαση που θα κάναμε στη συνέχεια δεν θα είναι λεπτομερής, θα δοθούν απλώς μερικές βασικές θέσεις που υποστηρίχθηκαν.

Μετά το μήνυμα της Α.Θ.Π. του Οικουμενικού Πατριάρχου κ. Βαρθολομαίου, στην εναρκτήρια ομιλία του ο Μητροπολίτης κ. Δαμασκηνός υπενθύμισε ότι η πολεμική θεολογία των δύο θρησκειών συνέδεε συντηώς την αξιοπιστία του δικού της μηνύματος με την περσική της κακοπιστίας ή της πλάνης των πιστών της άλλης πλευράς, μεταφέροντας έτσι την όλη θεολογική προκλητικότητα των θεολογικών τους διαφωνιών από το περί Θεού ερώτημα στο αισθητότερο περί ανθρώπων ερώτημα, στο οποίο ήταν ευκολότερη η κατανομή ευθυνών για τη διαφορετική προσέγγιση της θείας αποκαλύψεως από τον

άνθρωπο. «Είναι χαρακτηριστικό, είτε, ότι στη διαλεκτική αυτή αντιπαράθεση η *πλάνη ή σκληροκαρδιά των πιστών* των δύο Θρησκειών ευθύνεται αμοιβαίως για την εσφαλμένη αντίληψη ή ερμηνεία της θείας αποκαλύψεως, όπως αυτή αποτυπώνεται στις ιερές Βίβλους του Ιουδαϊσμού και του Χριστιανισμού, γι' αυτό και η όλη πολεμική γραμματεία των δύο πλευρών θεμελιώνεται στην ανάδειξη κυρίως της *πλάνης των πιστών* του Ιουδαϊσμού ή του Χριστιανισμού στις αντίστοιχες θεολογικές τους παραδόσεις».

Αναλύθηκε κατόπιν η «ιστορική παθολογία της σχέσεως των πιστών» των δύο θρησκειών, στα σύγχρονα φαινόμενα θρησκευτικού φανατισμού και μισαλλοδοξίας, που πολλαπλασιάζονται μετά την κατάρρευση των αθεϊστικών καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού και υπογράμμισθη ότι είναι επιτακτική υποχρέωση των Θρησκειών να διακηρύξουν επίσημα και κατηγορηματικά την αποδοκιμασία κάθε θρησκευτικής εμπλοκής στις χαρακτηριστιζόμενες ως *θρησκευτικές συγκρούσεις*, οι οποίες υπηρετούν άλλες σκοπιμότητες, γιατί η θρησκευτική μισαλλοδοξία διαχέεται σαν τον άνεμο σε παγκόσμια κλίμακα και είναι καταστροφική για όλες τις Θρησκείες.

Το ίδιο πνεύμα εξέφρασε ο ίδιος ομιλητής στην ομιλία του επί του πρώτου θέματος της συνάντησης («Εθνικισμός και θρησκευτικός φονταμενταλισμός στην εκκοσμηκευμένη σύγχρονη κοινωνία»), όταν, εξετάζοντας το θέμα από την Ορθόδοξη προοπτική, χαρακτήρισε το θρησκευτικό φονταμενταλισμό ως «απομονωτική εσωστρέφεια» και «επιθετική εξωστρέφεια», ως «επιδημική νόσο που μεταδίδεται ανεξέλεγκτα», και επέστησε την προσοχή των συνέδρων και κατ' επέκταση των πιστών των δύο θρησκειών στο γεγονός ότι ο φονταμενταλισμός ως «διεκδίκηση τίτλου ιδιοκτησίας στην αλήθεια» χρησιμοποιείται πολύ συχνά για άλλους σκοπούς πέραν της θρησκευτικής αλήθειας.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσίασε το δεύτερο θέμα της συνάντησης, το θέμα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της θρησκευτικής ελευθερίας στο σύγχρονο κόσμο, που συνίσταται στις αναγκαίες νομικές ή πολιτικές εγγυήσεις για την ελευθερία, την ισοπολιτεία και την ισονομία όλων των πολιτών ενός σύγχρονου κράτους ανεξάρτητα από εθνικές, φυλετικές, θρησκευτικές, κοινωνικές ή άλλες διακρίσεις. Η καταγραφή αυτών των δικαιωμάτων, συμπεριλαμβανομένου φυσικά και του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, εκφράστηκε από τον 18ο αιώνα σε σημαντικές διακηρύξεις με κορυφαία την «Οικουμενική Διακήρυξη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων» του ΟΗΕ, το 1948. Επισημάνθηκαν από τον ομιλητή, καθηγητή Βλ. Φειδά, τρία στοιχεία στις διάφορες Διακηρύξεις, που μπορούν να χαρακτηριστούν αντιφατικά και δείχνουν τις δυσχέρειες για την εφαρμογή τους. «Πρώτον, η συγκρότηση του καταλόγου των βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων αναφέρεται κυρίως στα δικαιώματα εκείνα τα οποία καταπατούσε συνήθως ή συ-

νεχίζει να περιφρονεί και σήμερα κυρίως η κρατική εξουσία, όπως θα μπορούσε να συναχθεί η ανωτέρω διαπίστωση μετά από μια προσεκτική αξιολόγηση των επιλεγέντων για τον κατάλογο δικαιωμάτων των *ατόμων ή των πολιτών* του κράτους. Δεύτερον, η προστασία των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων του καταλόγου ανατίθεται περιέργως στην κρατική εξουσία των κρατών, τα οποία υπέγραψαν την Οικουμενική Διακήρυξη του ΟΗΕ για τα ανθρωπίνα δικαιώματα, καίτοι η ίδια η κρατική εξουσία είναι κυρίως υπεύθυνη για την αθέτησή τους ή και για την ελλειμματική προστασία τους. Τρίτον, η επιλογή στις διεθνείς Διακηρύξεις της αφνητικής διατύπωσης των θεμελιωδών αρχών για τα ανθρωπίνα δικαιώματα, η ελλειμματική δηλαδή περιγραφή περί του δικαιώματος, το οποίο δεν μπορεί να στερηθεί ο *πολίτης ή το άτομο*, αφήνει στην κρατική εξουσία ένα ευρύτατο και ανεξέλεγκτο χώρο κινήσεως για την *έκταση* και την *ποιότητα της οποιασδήποτε* θετικής νομοθετικής κατοχύρωσης κάθε συγκεκριμένου δικαιώματος».

Πράγματι, μεταξύ του ατόμου και των δικαιωμάτων του που καταγράφουν οι Διακηρύξεις παρεμβάλλεται η κρατική εξουσία, με τη συχνά διαπιστούμενη «καταχρηστική αυθαιρεσία» της. Από την άλλη μεριά ο πολίτης προσπαθεί να επιτύχει τη μέγιστη δυνατή διεύρυνση της πρακτικής εφαρμογής των δικαιωμάτων. Μέσα σ' αυτή τη συμπίεση εξαμιζείται η ιερότητα του ανθρωπίνου προσώπου και διασφαλίζεται η συνέχεια της παντοδύναμης κρατικής εξουσίας. Είναι πολύ χαρακτηριστικό ότι σε όλες τις Διακηρύξεις για τα ανθρωπίνα δικαιώματα απουσιάζει οποιαδήποτε μνεία του όρου «*άνθρωπος*», ενώ το ανθρωπινό *πρόσωπο* συρρικνώνεται στις έννοιες του *πολίτη ή του ατόμου* ως ενός μορίου του κοινωνικού συνόλου.

Υποστηρίχθηκε επίσης η αρχή ότι, όταν κερδίζει ορισμένες ελευθερίες μια θρησκεία, τότε αμέσως ή εμμέσως κερδίζουν τις ίδιες ελευθερίες όλες σχεδόν οι θρησκείες, έστω και αν ορισμένες προηγούνται των άλλων, και δόθηκε έμφαση στο ότι η *προστασία του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας είναι στην εποχή μας η πρώτη στη υποχρέωση των θρησκειών*, οι οποίες οφείλουν να απαλλαγούν από τις αρκνύσεις του θρησκευτικού ανταγωνισμού του ιστορικού παρελθόντος και να συντονίσουν τις πνευματικές τους κεραιές προς την κνοφορούμενη νέα πραγματικότητα. Οι θρησκείες οφείλουν πράγματι να συντονισθούν προς τη *νέα διαλεκτική* και να συνεργασθούν με ειλικρίνεια για την κοινή υπεράσπιση του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, αξιοποιώντας πληρέστερα το δυναμισμό της θρησκευτικής εναισθησίας των μελών τους, οι οποίοι μπορούν να πιέσουν την κρατική εξουσία για την πληρέστερη δυνατή κατοχύρωση των θρησκευτικών ελευθεριών.

Στο τρίτο θέμα «Θρησκευτικές συγκρούσεις και ο πόθος για ειρήνη» τόσο ο Μητροπολίτης Μπάτσας κ. Ειρηναίος Μπούλοβιτς όσο και ο ραββίνος καθηγητής

Nahorai υπογράμμισαν το ρόλο των θρησκειών για την επικράτηση της ειρήνης. Ο πρώτος ανέλυσε διαφόρους πολέμους του παρελθόντος (Σταυροφορίες, ολοκαύτωμα κ.ά.) και του παρόντος (Γιουγκοσλαβία), οι οποίοι δεν υπήρξαν κυριολεκτικά θρησκευτικοί αλλά η θρησκευτική χροιά τους εξυπηρετούσε άλλους επιδιωκόμενους σκοπούς (ανακατανομή γεωγραφικού χώρου, διαρπαγή πλούτου κ.λπ.). Ο δεύτερος υπογράμμισε τη διαφορά απόψεων που δημιουργείται από τους ανθρώπους και που φανερώνονται στις θρησκείες, σ' αντίθεση με την αλήθεια που φανερώναται από τον Θεό. Οι άνθρωποι βλέπουν πλευρές μόνο της αλήθειας και έχουν τον πόθο να συναντήσουν τον Θεό όπως το βρέφος τη μάνα του και ο ερωτευμένος το ταίρι του. Οι πραγματικά θρησκευόμενοι άνθρωποι δεν πολεμούν ο ένας τον άλλον αλλά αισθάνεται την ανάγκη ο ένας τον άλλον.

Στο τέταρτο θέμα «Σύγχρονα εκπαιδευτικά συστήματα και παλιές θρησκευτικές προκαταλήψεις», ο ραββίνος της Οξφόρδης καθ. N. Solomon και ο ρώσος ερευνητής M. Tabak αναφέρθηκαν στις αμοιβαίες ιστορικές προκαταλήψεις των δύο θρησκειών και στην ανάγκη αλλαγής νοοτροπίας στην εκπαίδευση, ώστε χωρίς πολεμική διάθεση να εισάγονται οι Ορθόδοξοι στη σπουδή του Ιουδαϊσμού και οι Ιουδαίοι στην αντίστοιχη σπουδή του Χριστιανισμού - πράγμα που θα βοηθήσει τους μαθητές να γίνουν ανεξίτηλοι. Η διώξη των Εβραίων δεν αποτελεί έκφραση χριστιανικής πίστεως. Ο δεύτερος μάλιστα ομιλητής ανέφερε παραδείγματα χριστιανών που πέθαναν σε στρατόπεδα συγκεντρώσεως βοηθώντας Εβραίους.

Στην ομιλία του επί τη λήξει των εργασιών ο Σεβασμιώτατος κ. Δαμασκηνός υποστήριξε ότι ο διάλογος Ορθοδοξίας και Ιουδαϊσμού δεν αποσκοπεί στην άρση ή στη συγκάλυψη των υφιστάμενων διαφορών μεταξύ των δύο θρησκειών αλλά στη συνειδητοποίηση του γεγονότος, ότι οι διαφορές αυτές αποτελούν νόμιμες διαχρονικές εκφράσεις του φαινομένου της θρησκείας και δεν συνεπάγονται ή δεν πρέπει να συνεπάγονται νοσηρές εκρήξεις θρησκευτικής μισαλλοδοξίας και θρησκευτικών συγκρούσεων. Ο Ιουδαϊσμός, όπως και ο Χριστιανισμός, έχουν την ιδιαίτερη θέση τους στην ιστορία των θρησκειών, η οποία ενισχύει την ενδιάθετη ροπή τους για έναν εποικοδομητικό διάλογο, αφού πολλά στοιχεία της διδασκαλίας τους έχουν κοινή αναφορά στον Θεό και τρέφονται από τις ίδιες ιερές πηγές της πίστεως.

«Προς το σκοπό αυτό», τόνισε, «είναι απαραίτητη η ανακάθαρση της ιστορικής μνήμης των πιστών των δύο θρησκειών από τις νοσηρές προλήψεις και τις οδυνήρες εμπειρίες του παρελθόντος, ώστε μακριά από θρησκευτικούς ανταγωνισμούς να προσεγγίσουν από κοινού τα σύγχρονα προβλήματα μέσα στην πλουραλιστική κοινωνία. Το περί Θεού ερώτημα των παλαιών πολεμικών αντιπαράθεσεων πρέπει να παραχωρήσει τη θέση του στο περί ανθρώπου ερώτημα της εποχής μας, στον κοινό α-

γώνα για ειρηνική συνύπαρξη και υπεράσπιση της θρησκευτικής ελευθερίας σε όλα τα κράτη του κόσμου.

Παρόλο που η θρησκεία δεν μπορεί από μόνη της να επιβάλει στον κόσμο την ειρήνη ή να αποτρίψει τον πόλεμο, μπορεί ωστόσο με τη διδασκαλία της να οικοδομεί συνεχώς τον άνθρωπο της ειρήνης, της κοινωνικής δικαιοσύνης και της ειλικρινούς συνεργασίας στις σχέσεις των λαών. Υπό την έννοια αυτή, οι λαοί όλων των θρησκειών έζησαν την τραγική εμπειρία του πολέμου, αλλά δεν απέρριψαν ποτέ το όραμα της ειρήνης με ελευθερία και δικαιοσύνη. Οι τρεις μονοθεϊστικές θρησκείες (Ιουδαϊσμός, Χριστιανισμός και Ισλαμ) έχουν μέσα στη διδασκαλία τους όλα τα βασικά εκείνα στοιχεία, τα οποία θεμελιώνουν την ευθύνη κάθε θρησκείας περί της ειρηνικής συνύπαρξης των πιστών τους στον ίδιο χώρο με απολύτο σεβασμό της θρησκευτικής ελευθερίας των πιστών των δύο άλλων θρησκειών, καίτοι η κοινή αυτή εντολή δεν τηρήθηκε πάντοτε στις μεταξύ τους σχέσεις.

Οι συζητήσεις κατά τη διάρκεια της συνάντησης έγιναν με πνεύμα αμοιβαίου σεβασμού και ευπρέπειας και, όπως σημειώνεται στην τελική φράση του Ανακοινωθέντος της τελευταίας συνεδρίασης, «Αμφότερες οι πλευρές αποδέχθηκαν την κοινή προώθηση της κατανόησης των θρησκευτικών "άλλων" επί τη βάση της αυτοκατανόησης του άλλου».

II.

Οι συζητήσεις και η εμπειρία των δύο τελευταίων συναντήσεων μπορούν να οδηγήσουν στις ακόλουθες σκέψεις.

Ζούμε σε μια εποχή που περνά τον άλλον γνωρισμάτων της χαρακτηρίζεται από μια αναθεώρηση, τονίζοντας στα λόγια, των ιστορικών λαθών του παρελθόντος με επίσημες εκ μέρους των ηγετών φιλειρηνικές διακηρύξεις ή με αναγνωρίσεις λαθών των ενεργειών στην ιστορία ή με αιτήσεις συγγνώμης για τις διαπραχθείσες αδικίες. Έτσι, π.χ. Ισραηλινοί επιστήμονες ζητούν αναθεώρηση της άδικης δίξης του Ιησού, αρχηγοί των χριστιανικών εκκλησιών επισκέπτονται τους χώρους των ναζιστικών στρατοπέδων συγκέντρωσης και εξόντωσης των Εβραίων κατά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο και ζητούν επίσημα συγγνώμη από τους σημερινούς Εβραίους για λογαριασμό των «χριστιανών» που στην πράξη δεν είχαν καμιά σχέση με τη θρησκεία της ιερατικής κ.λπ. Αυτές συγγνώμης παρατηρούνται και μέσα στα πλαίσια της ίδιας θρησκείας ή ομολογίας: Ας θυμηθούμε την πρόσφατη απόφαση του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας (9.1.1998) για αποκατάσταση της αδικίας που έγινε σε βάρος του Αγίου Νεκταρίου από το Πατριαρχείο Αλεξανδρείας.

Όλα αυτά μπορεί να μην αλλάζουν ριζικά την ιστορία, σηματοδοτούν ωστόσο μια αλλαγή κλίματος στις σχέσεις των ανθρώπων. Μπορεί να φαντάζονται ως μαγα-

λοτομίες με πολιτικούς ή διπλωματικούς στόχους, μαρτυρούν όμως παράλληλα τη βίωση ενός συμπεκνωμένου αισθήματος ενοχής για ιστορικές αποτυχίες και αποτημάτων. Ο διάλογος που γίνεται σήμερα σε πολλά επίπεδα, ιδιαίτερα μεταξύ των θρησκειών ή των ομολογιών της ίδιας θρησκείας, αποτελεί σημείο αντιλεγόμενο, με θετικούς υποστηρικτές που τον προωθούν και με σφοδρούς πολέμιους που επιζητούν για τις αποτυχίες του.

Ας επανέλθουμε στον διάλογο Ορθοδοξίας και Ιουδαϊσμού με αφορμή την πρόσφατη συνάντησή της Ιερουσαλήμ. Ποια μπορεί να είναι τα θετικά του σημεία;

1. Είναι θετικό το γεγονός ότι ο διάλογος δεν διεξήχθη με σχολαστικότητα επί τεχνικών θεμάτων ορολογίας ή ερμηνείας κοινών κειμένων των δύο θρησκειών. Ασφαλώς είναι διαφορετική η ανάγνωση της Παλαιάς Διαθήκης από τους χριστιανούς και τους Ιουδαίους και ιδιαίτερα των μεσσιανικών της χωρίων, ούτε περιμένει κανείς φαινόμενα μετάπτωσης των διαλεγόμενων και αλλαγή των απόψεών τους. Το αναμενόμενο είναι η καλύτερη γνώριμία των διαλεγόμενων της άλλης πλευράς και η αποδοχή τους ως διαφορετικών, με τη δική τους ιστορία επί αιώνες και το δικό τους παρόν. Πρέπει να συνειδητοποιήσουμε ότι ο Ιουδαϊσμός δεν σταματάει ιστορικά με την καταγραφή των βιβλικών ερμηνειών του στο Ταλμούδ, αλλά έχει ζωή και συνέχεια μέχρι σήμερα σε παγκόσμιο επίπεδο, με ερευνητικά κέντρα και διακεκομμένες επιστήμονες. Στις Θεολογικές Σχολές του χριστιανικού κόσμου υπάρχουν γνώστες του Ιουδαϊσμού των χρόνων της Καινής Διαθήκης και του Ιουδαϊσμού με εκρηκτική βιβλιογραφική άνθηση, αλλά παράλληλα πρέπει να λεχθεί ότι και στο σημερινό Ιουδαϊκό κόσμο υπάρχουν μελετητές του Χριστιανισμού με σημαντική βιβλιογραφία, ακόμα και με μετάφραση της Καινής Διαθήκης στη σημερινή Εβραϊκή γλώσσα.

Είναι πολύ χαρακτηριστική στο σημείο αυτό η ακόλουθη φράση από το μήνυμα του Οικουμενικού Πατριάρχου Βαρθολομαίου Α' που ανεγνώσθη κατά την εναρκτήρια συνεδρία του πρόσφατου διαλόγου στην Ιερουσαλήμ: «Ο διάλογος ούτος δεν γίνεται διά να πεισθή το έν των μερών να προσχωρήσει εις την πίστιν του άλλου, αλλά διά να εδραιωθεί η διανθρωπίνη καταλλαγή και ειρηνική συνεργασία, ώστε αι εκατέρωθεν συνειδήσεις να επιλέξουν με ελευθερίαν και προσωπικήν υπευθυνότητα την ελκύνουσαν αυτούς πίστιν».

2. Στο «διάλογο», ή ακριβέστερα στην πολεμική των πρώτων αιώνων, ιδιαίτερα των Ιουδαίων κατά των χριστιανών, σημειώθηκαν υπερβολές του τύπου της συγκριμένης της παρθενίας της Παναγίας και της κατηγορίας (σε κείμενα του Ταλμούδ) για γέννηση του Ιησού εκ κλεψυγαμίας. Θα παρουσίαζε μεγάλο ιστορικό και θεολογικό ενδιαφέρον η μελέτη της εκατέρωθεν πολεμικής φιλολογίας. Στην αντι-Ιουδαϊκή πολεμική των χριστιανών εντάσσονται οι Ιουδαίοι - και δεν παύουν να το τονίζουν σε κάθε ευκαιρία διαλόγου - τους Ορθόδοξους ύμνους της Μ. Εβδομάδας με αντι-Ιουδαϊκό περιεχόμενο. Οι Ορθόδοξοι εξήγησαν την πρόσφατη συνάντησή της Ιερουσαλήμ ότι (α) οι ύμνοι αναπαράγουν τα ιστορικά δεδομένα με παιδαγωγικό και διδακτικό στόχο και όχι με πολεμικό χαρακτήρα· (β) κατά την ερμηνεία των ύμνων δεν δόθηκε ποτέ αντι-Ιουδαϊκός τόνος· (γ) οι ύμνοι αυτοί δεν επηρέασαν το Ορθόδοξο ήθος ή την τοποθέτηση της Εκκλησίας έναντι του Ιουδαϊσμού, ούτε μείωσαν την οικουμενική χριστιανική αντίληψη περί σωτηρίας· και (δ) μια ενδεχόμενη λειτουργική αλλαγή είναι θέμα Πανορθόδοξου Συνόδου και ευρίσκεται πέρα από τους στόχους ενός διαλόγου.

Ας θυμίσουμε εδώ ότι ο αιώνιος καθηγητής της Θεολογικής Σχολής της Αθήνας Αμβίας Αλβιζάτος, στις αρχές της δεκαετίας του '60, είχε προτείνει την απάλειψη των αντι-Ιουδαϊκών φράσεων των ύμνων της Μ. Εβδομάδας (Α. Αλβιζάτος, «Ανάγκη διορθώσεως λειτουργικών κειμένων», περ. *Ορθόδοξος Σκέψις*, 1960, σσ. 5 - 7). Έκτοτε δεν έγινε καμία σχετική ενέργεια προς αυτή την κατεύθυνση, ούτε συζητήθηκε το θέμα, πέραν των συνεδριακών διαμαρτυριών που αναφέραμε προηγουμένως.

3. Ιστορικά ο «λόγος του σταυρού» (Α' Κορ. 1,18) έπαυε από την εποχή των μεγάλων πατέρων να αποτελεί για τους Έλληνες «μωρία», για τους Ιουδαίους όμως εξακολουθεί να αποτελεί «σκάνδαλο». Και βέβαια δεν περιμένει κανείς από το διάλογο σήμερα να αναγνώσει ο σύγχρονος Ιουδαίος την Παλαιά Διαθήκη με τρόπο χριστιανικό και Χριστοκεντρικό (όπως γίνεται στην Καινή Διαθήκη, στους πατέρες, στους ύμνους της Εκκλησίας), ούτε από την άλλη μεριά μπορεί ο σύγχρονος χριστιανός να δει στα άσματα του Πάσχοντος δούλου του Ησαΐα μια γενικευμένη μεσσιανολογία αναφερόμενη στα πάθη του λαού του Ισραήλ. Οι αναγνώσεις και κατανοήσεις της Παλαιάς Διαθήκης έχουν αποχρυσταλλωθεί ιστορικά και οριστικά στις δύο θρησκείες.

Εκείνο όμως που ασφαλώς περιμένει κανείς από τις δύο θρησκείες που στηρίζονται εν πολλοίς στις ίδιες βιβλικές πηγές και που βγήκε ολόφανερα από τη συνάντησή της Ιερουσαλήμ είναι η κοινή και σύμφωνη αντιμετώπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ως απόρροια της πίστης στον ίδιο Θεό, ο πόθος και οι προσπάθειες για την επικράτηση της ειρήνης και της δικαιοσύνης στον κόσμο, η καταδίκη του εθνικισμού, τον φονταμενταλισμό και της μισαλλοδοξίας, καθώς και η αποκάθαρση των εκπαιδευτικών συστημάτων από τις εκατέρωθεν προκαταλήψεις. Δεν είναι αυτά σημαντικά επιτεύγματα του διαλόγου;

Εκείνο όμως που ασφαλώς περιμένει κανείς από τις δύο θρησκείες που στηρίζονται εν πολλοίς στις ίδιες βιβλικές πηγές και που βγήκε ολόφανερα από τη συνάντησή της Ιερουσαλήμ είναι η κοινή και σύμφωνη αντιμετώπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ως απόρροια της πίστης στον ίδιο Θεό, ο πόθος και οι προσπάθειες για την επικράτηση της ειρήνης και της δικαιοσύνης στον κόσμο, η καταδίκη του εθνικισμού, τον φονταμενταλισμό και της μισαλλοδοξίας, καθώς και η αποκάθαρση των εκπαιδευτικών συστημάτων από τις εκατέρωθεν προκαταλήψεις. Δεν είναι αυτά σημαντικά επιτεύγματα του διαλόγου;

[Ο κ. Ιω. Καραβιδόπουλος είναι καθηγητής της Εισαγωγής και Ερμηνείας της Καινής Διαθήκης στη Θεολογική Σχολή (Τμήμα Θεολογίας) του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης - Το παραπάνω κείμενό του αναδημοσιεύεται από το περιοδικό «Σύναξη», Απριλίου - Ιουνίου 1999].

«ΑΑΡΩΝ ΙΣΑΑΚΙΟΣ»

ο Κορίνθιος και η δράση του στο Βυζάντιο

(β' μισό 12ου αιώνα)

Του γ. ΑΛΕΞΗ Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΔΗ, M. Phil., Δρ. Φ.

Επίκουρου Καθηγητή ερευνών βυζαντινής ιστορίας στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

Οι δύο κυριότερες βυζαντινές πηγές για το β' μισό του 12ου αιώνα, ο Ιωάννης Κίνναμος και ο Νικήτας Χωνιάτης, συμπεριέλαβαν στα χρονικά τους ενδιαφέρουσες γραμμές για τον αξιωματούχο της Αυτοκρατορίας, που έφερε το διπλό βιβλικό εβραϊκό όνομα Ααρών - Ισαάκ(ιος) και είχε αξιολόγη δράση στη διάρκεια μιας περίπου εικοσιπενταετίας επί τριών αυτοκρατόρων, τον Μανουήλ Α' Κομνηνού (1145 - 80), τον Ανδρονίκου Α' Κομνηνού (1183-5) και τον Ισαακίου Β' Αγγέλου (1185 - 95). Αν και οι προαναφερόμενες πηγές δεν αναφέρουν σαφώς την ιουδαϊκή καταγωγή του Ααρών - Ισαακίου, εντούτοις η όλη πορεία και σταδιοδρομία του προσώπου αυτού από την εποχή της βίαιης απαγωγής του στη Σικελία από τους Νορμανδούς επιδρομείς της πατρίδας του, της Κορίνθου, το έτος 1147 μ.Χ., συντείνουν, όπως πιστεύουμε, στο να αποδείξουν ότι ήταν Ιουδαίος. Αυτό το έχουν αποδεχτεί ορισμένοι μελετητές, οι οποίοι όμως - καθώς και εκείνοι που υιοθέτησαν άλλες εκδοχές (π.χ. εκείνη της βουλγαρικής καταγωγής) - δεν ανέπτυξαν τα σχετικά επιχειρήματά τους.

Ο πρώτος που αναφέρθηκε στον Ααρών - Ισαάκιο, πριν από 80 περίπου χρόνια, το 1912, ήταν ο Ferdinand Chalandon, ο οποίος όμως εσφαλμένα θεώρησε ότι υπήρξαν δύο πρόσωπα, ένας Ααρών και ένας Ισαάκιος, συγχέοντας προφανώς τον Ααρών - Ισαάκιο με έναν άλλο Ισαάκιο, που έφερε και αυτός το αξίωμα του «ακολουθού» και ο οποίος αναφέρεται σε σχέση με την εκκλησιαστική σύνοδο του 1166¹. Το 1918 ο Λυσίμαχος Οικονόμος στη μονογραφία του «Περί του θρησκευτικού βίου στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία κατά την εποχή των Κομνηνών και των Αγγέλων» πήρε πρώτος σαφή θέση ως προς την καταγωγή του Ααρών - Ισαακίου γράφοντας ότι ήταν Ιουδαίος², χωρίς όμως επαρκή δικαιολόγηση της άποψής του, μια και, βέβαια, δεν είχαν ακόμα εξφραστεί αντίθετες γνώμες. Την άποψη του Οικονόμου, πάντως, υιοθέτησαν παλαιότερα ο Rosay στην «Ιουδαϊκή

Εγκυκλοπαίδεια»³, ο ανώνυμος λημματογράφος ΜΕΕ⁴, ο Φαίδων Κονζονέζ⁵ και, πιο πρόσφατα, κομνηνολόγος Κωνσταντίνος Βαζζός († 1985), σε σειρά δημοσιευμάτων του τον αποκαλεί «Εβραϊομότη»⁶, καθώς και οι ανώνυμοι λημματογράφοι νεότερων εγκυκλοπαιδικών έργων⁷.

Ο πρώτος που εξέφρασε αντιρρήσεις για την εβραϊκή καταγωγή του Ααρών - Ισαακίου ήταν ο Vitalien Laurent σε ειδικό προσωπικό γραμμάτιό του το 1934, ο οποίος μάλιστα τον συνδέει με βουλγαρικό πριγκιπικό οίκο του Ααρών, που κατανέμεται από τον τελευταίο Βουλγαροτσάρο (τον Α' Βουλγαρικού Βασιλείου), τον Ιβάν Βλάντισλαβ⁸, αν ο Αλέξανδρος Καζντάν, που πρόσφατα αποδέχτηκε την άποψη στο «Βυζαντινό Λεξικό της Οξφόρδης» γράφει ότι ο Ααρών - Ισαάκιος «προφανώς δεν ασπαστή στην αριστοκρατία»⁹. Τέλος, πρέπει εδώ να πούμε

την «αναμφίβολα» («sans doute») βουλγαρική καταγωγή του αποδέχεται, επίσης, πρόσφατα στη διατριβή του περί της «*Ισχύος και των διαμαχών στο Βυζάντιο*» ο Jean - Claude Cheynet, δίχως όμως να τεκμηριώνει και αυτός τη γνώμη αυτή¹⁰. Αντιρρήσεις για την ιουδαϊκή καταγωγή του Ααρών - Ισαάκιου είχε εκφράσει επίσης ο ειδικός μελετητής των βυζαντινών - ιουδαϊκών σχέσεων, Joshua Starr, το 1939, γράφοντας: «Ορισμένοι έχουν υποθέσει ότι ο Ααρών - Ισαάκιος, ο σύμβουλος και ο Λατίνος γραμματέας («*Latin sectetary*») του Μανουήλ Κομνηνού, υπήρξε Ιουδαίος λόγω του ονόματός του, κάτι όμως που δεν αποτελεί καμιά απόδειξη περί τούτου»¹¹. Φυσικά, το «*Latin sectetary*», του J. Starr δεν υπονοεί κάποια λατινική καταγωγή του προσώπου· οφείλεται στο γεγονός ότι ο Ααρών - Ισαάκιος υπήρξε διερμηνέας στην αυτοκρατορική αυλή λόγω της πολύ καλής γνώσης των λατινικών που είχε αποκτήσει.

Αναφερόμενοι στον Ααρών - Ισαάκιο αποφεύγουν να πάρουν θέση σχετικά με την καταγωγή του μέσα στα πλαίσια γενικότερων εγχειριδίων και μονογραφιών τους οι Armin Hohlweg¹², Paul Magdalino και Richard Greenfield¹³ αρκούμενοι όλοι τους στην παράθεση στοιχείων σχετικά με την πολυτάραχη σταδιοδρομία του στην βυζαντινή αυλή. Προφανώς, αιτία της αποφυγής αυτής των παραπάνω επιστημόνων είναι το γεγονός ότι δεν αναφέρουν σαφώς την ιουδαϊκή αυτή καταγωγή οι δύο προαναφερθείσες βυζαντινές πηγές (Κίνναμος, Χωνιάτης), καθώς και ο ακολουθών αυτές Θεόδωρος Σκουταριώτης, συγγραφέας χρονίου τον 13ο αιώνα.

Από τη μια πλευρά, ο Κίνναμος αναφέρεται σ' αυτόν αφενός μεν ανωνύμως ως «*άνδρα Λατίνον μεν γένος*» (εκδ. Βόννης, σ. 267.20) και αφετέρου ως «*Ααρών ονομα, ανήρ φρονηματίας και δεινώς αλάζων*» (ο.π., σ. 284.6-7), αναφερόμενος στην αντιπαλότητά τους προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Α'¹⁴. Ατυχώς ο εκδότης του Κιννάμου στη σειρά της Βόννης, August Meineke, δεν συνέδεσε τις δύο αυτές πληροφορίες με το ίδιο πρόσωπο¹⁵, το δε ίδιο λάθος έκανε πρώτος ο Chalandon, όπως είδαμε¹⁶, και, κατόπιν, στην αγγλική μετάφρασή του του Κιννάμου, ο Charles Brand¹⁷. Από την άλλη πλευρά, ο Νικήτας Χωνιάτης, που δίνει πλήρως το διπλό του όνομα, μαρτυρεί με σαφήνεια ότι τότες καταγωγής του ήταν η Κόρινθος (εκδ. J.-L. van Dieten, σ. 144.86: *Ααρών ο Ισαάκιος, Κορινθόθεν μεν ορμώμενος* - πρβλ. Θεόδωρος Σκουταριώτης, εκδ. Κ. Σάθας, 1894, ανατύπ. 1972, σ. 264: *Ααρών τις Κορινθιος*), η δε μαρτυρία του ότι (σε νεαρή ηλικία) απήχθη από τη γενέτειρά του κατά την Β' νορμανδική επιδρομή στον ελλαδικό χώρο το 1147 και μεταφέρθηκε αιχμάλωτος στη Σικελία, όπου παρέμεινε (για αρκετά

χρόνια) μαθαίνοντας πολύ καλά τη λατινική γλώσσα¹⁸, συνδυάζεται πολύ καλά, νομίζουμε, με την ασφαλή πληροφορία περί ύπαρξης εβραϊκής συνοικίας στην πόλη της Κορίνθου εκείνη την εποχή¹⁹. Αν, μάλιστα, ληφθεί υπόψη η επίσης τεκμηριωμένη άποψη ότι οι Νορμανδοί εισβολείς απήγαγαν στη Σικελία Ιουδαίους ιστορικούς και μεταξοτεχνίτες από τις κυριότερες ελλαδικές πόλεις, τις οποίες λεηλάτησαν (Πάτρα, Κόρινθος, Θήβα), τότε, νομίζουμε, καθίσταται περισσότερο από απλά πιθανό το γεγονός ότι ο Ααρών - Ισαάκιος θα πρέπει να συγκαταλεγόταν στους ιουδαϊκούς εκείνους αιχμαλωτισμένους πληθυσμούς.

Η μετέπειτα σταδιοδρομία του Ααρών - Ισαάκιου γίνεται σχετικά καλά γνωστή, αν συνδυαστούν οι πληροφορίες που, όπως είδαμε παραπάνω, είχαν παλαιότερα οδηγήσει σε εσφαλμένα συμπεράσματα και συγχύσεις. Φαίνεται ότι το διάστημα που παρέμεινε στη Σικελία ήταν αρκετά μεγάλο, κάτι που δείχνει ότι θα πρέπει να απήχθη το 1147 από την Κόρινθο σε νεαρή ηλικία. Η επιστροφή του στο Βυζάντιο, πιθανόν γύρω στο 1160/61, συνδέεται όχι με την πατρογονική του Κόρινθο, αλλά με την ίδια την Κωνσταντινούπολη, όπου κατά τον Κίνναμο (σ. 284 = αγγλ. μετ. Brand, σ. 212) έγινε αργότερα «*ακόλουθος*», δηλ. επικεφαλής της αυτοκρατορικής φρουράς των Βαράγγων (της προσωπικής σωματοφυλακής του Μανουήλ Α')²², ενώ ο Νικήτας Χωνιάτης συμπληρώνει ότι επιπλέον του δόθηκε ο τίτλος του «*υποβολέως*», δηλ. του διερμηνέα στην αυλή του βυζαντινού ηγεμόνα²³.

Είναι πραγματικά ατυχές ότι την παρουσία του Ααρών - Ισαάκιου δεν αναφέρει ο Ισπανοεβραίος οδοιπόρος Βενιαμίν της Τοινδέλης, ο οποίος λίγο αργότερα, περί το 1165, πέρασε από τον ελλαδικό χώρο και την Κωνσταντινούπολη, όπου κατέγραψε λεπτομερώς την ιουδαϊκή παρουσία, στη διάρκεια του εκτενούς εκείνου ταξιδιού στην Ανατολή (c. 1159 - c. 1173) (αγγλ. μετ. σχετικού τμήματος από τον M. Adler, Λονδίνο 1907, ανατύπ. Νέα Υόρκη 1964, σσ. 11 - 14 και πρόσφατη ελλην. Μετ. Φωτεινής Βλαχοπούλου, εισαγ. - σχόλια Κ. Μεγαλομμάτης - Α. Σαββίδης, Αθήνα 1994, 62 - 7). Δεν νομίζουμε ότι Ιουδαίος με τόσο σημαντική θέση στην αυλή θα ξέφευγε της προσοχής του οξυδερκούς παρατηρητή, που μάλιστα γνωρίζουμε ότι επισκέφθηκε και τα βυζαντινά ανάκτορα. Για το λόγο αυτό θα πρέπει να συμπεράνουμε ότι τα αξιώματά του ο Ααρών - Ισαάκιος θα πρέπει να τα έλαβε από τότε και εξής· άρα, για το ζήτημα αυτό η επίσκεψη του Βενιαμίν στη βασιλεύουσα είναι terminus post quem.

Ο Α. Hohlweg πιστεύει - και μάλλον έχει δίκαιο - ότι στον Ααρών - Ισαάκιο θα πρέπει επίσης να ανατέθηκαν έκτοτε (μετά το 1165) αρκετές εμπιστευτικές αποστολές²⁴, αλλά, όπως προειπώθηκε, θα πρέπει να απο-

κλειστεί η δική του συμμετοχή στην εκκλησιαστική σύνοδο του 1166, όπως πίστευαν οι Chalandon, Blöndal - Benediktz και πρόσφατα ο P. Magdalino, συγχρονίζοντας τον με τον «ακόλουθο» - Ισαάκιο, που είναι άλλο πρόσωπο²⁵. Η δυναμική παρουσία του Ααρών - Ισαακίου στο προσκήνιο, πάντως, θα λάβει χώρα το έτος 1167, οπότε υπήρξε ο κύριος κατήγορος κατά του συνωμοτικού κινήματος του «πρωτομάστορος» Αλεξίου Αξούχου²⁶, συμβάλλοντας αποφασιστικά στην πτώση του τελευταίου από την αυτοκρατορική εύνοια, καθώς και από την αυλική του παντοδυναμία²⁷.

Αξίζει εδώ να τονιστεί ιδιαίτερα ότι τα χρονικά των Κίνναμων και Χωνιάτη συνάδουν ως προς το ότι οι μεγάλες ικανότητες του Ααρών - Ισαακίου στις μαγικές τέχνες, ιδιαίτερα στη Σολομωνική, όπου μπορούσε να μαζεύει τα διάφορα δαιμόνια και να τα προσπάξει να πράττουν ό,τι εκείνος επιθυμούσε²⁸, είχαν κινήσει το ενδιαφέρον του «πρωτομάστορα» Αξούχου, ο οποίος, μάλιστα, είχε κατ' επανάληψιν - και παρά τις νουθεσίες του δυναστευμένου αυτοκράτορα Μανουήλ - μυστικά διαβούλια με τον Ααρών - Ισαάκιο, στον οποίο μάλιστα φανέρωσε τα σχέδιά του να προσπαθήσουν μαζί, με μαγικά μέσα, να εμποδίσουν την αυτοκράτειρα, Μαρία της Αντιοχείας, να χαρίσει στον Κομνηνό αυτοκράτορα τον άρρενα απόγονο, τον διάδοχο που τόσο επιθυμούσε²⁹. Φυσικά, η εμπιστοσύνη αυτή του Αξούχου προς τον Ιουδαίο αξιωματούχο υπήρξε το μοιραίο λάθος του, αφού ο τελευταίος έσπευσε να υιοθετήσει διπρόσωπη πολιτική, φανερώνοντας σε εύθετο χρόνο στον Βυζαντινό ηγεμόνα τα σκοτεινά σχέδια του Αξούχου, με αποτέλεσμα την ανατροπή του τελευταίου. Όπως, βέβαια, θα δούμε, η μνησικακή αυτοκρατορία δεν επρόκειτο να ξεχάσει τις συνωμοτικές κινήσεις στις οποίες είχε προσωρινά υπάρξει μέτοχος ο δαιμονιώδης αυτός άνθρωπος³⁰, με σκοπό τον εμποδισμό της γέννησης του παιδιού της. Γι' αυτό και λίγο μετά τον παραμερισμό του Αξούχου, ανάμεσα στο 1168 και 1170, ο Ααρών - Ισαάκιος συνελήφθη και κατηγορήθηκε και πάλι για επίκληση των δαιμόνων, χωρίς όμως, καθώς φαίνεται, να υπέστη για μια ακόμη φορά κυρώσεις.

Η πτώση του, πάντως, δεν άργησε να επισυμβεί, καθόσον η ανάμειξη του στα γεγονότα περί του Αξούχου είχε μάλλον αποδυναμώσει τη θέση του στη βυζαντινή αυλή. Συνδέεται μάλιστα η πτώση του Ιουδαίου αξιωματούχου από την εξουσία, την περίοδο 1171 - 72, με δύο κυρίως γεγονότα, των οποίων το πρώτο αφηγείται σύντομα ο Κίνναμος, ενώ το δεύτερο περιγράφουν εκτενέστερα οι Χωνιάτης και Σκουταριώτης.

Το πρώτο γεγονός συνδέεται με την κατηγορία που του απευθύνθηκε για τον προδοτικό του ρόλο κατά τη

βενετική επιδρομή στο βορειοανατολικό Αιγαίο το 1171-72³¹. Από τη βάση τους στη Χίο οι Βενετοί διενεργούσαν πειρατικές επιδρομές κατά των αυτοκρατορικών κτήσεων στο Αιγαίο και ο Ααρών - Ισαάκιος συμμετείχε στις επιχειρήσεις κατά των εισβολέων με τον στόλο που στάλθηκε υπό τις διαταγές του «μεγάλου δούκα» (νανάρχου) Ανδρονίκου Κομνοστεφάνου³². Σε κάποια κρίσιμη όμως φάση των επιχειρήσεων ο Ααρών - Ισαάκιος ειδοποίησε τους δυτικούς εισβολείς ως προς τον τόπο όπου έμελλε να τους αιφνιδιάσει ο βυζαντινός στόλος, με αποτέλεσμα τα σχέδια του Μανουήλ. Α' για εξουδετέρωση των Βενετών να ναυαγήσουν ο Κίνναμος, μάλιστα, που περιγράφει σύντομα την αποτυχία αυτή, συνδέει με αυτήν την επακολογηθείσα τύχη του Ααρών - Ισαακίου³³, κάτι που βέβαια δεν ενσταθεί, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω.

Το δεύτερο γεγονός, που συντέλεσε άμεσα στην ανατροπή του Ιουδαίου αξιωματούχου, κατά πάσα πιθανότητα έπεται χρονολογικά του προηγουμένου και θα πρέπει να έλαβε χώρα το 1172, οπότε ο Ααρών - Ισαάκιος κατηγορήθηκε ότι παραποιούσε τους λόγους του αυτοκράτορα προς μια πρεσβεία Δυτικών³⁴. Δεν αναφέρεται σαφώς από τον Χωνιάτη ποια αχρήβος ήταν τα «δυσμύθεν έθνη», τα οποία έστειλαν τους πρεσβείς τους στη βυζαντινή αυλή³⁵, τα λεγόμενα πάντως από τον Σκουταριώτη στο παράλληλο με τον Χωνιάτη χωρίο του περί «πρεσβέων των Λατίνων» πιθανόν να υπονοούν εδώ τους Βενετούς³⁶, που μετά την προαναφερθείσα ναυτική τους ήττα στο βορειοανατολικό Αιγαίο ζητούσαν ειρήνη. Στη διάρκεια, πάντως, της αχρήσσης τους στην αυλή του Μανουήλ. Α', ο Ααρών - Ισαάκιος ανέλαβε, ως συνήθως, τα διεγερτικά του καθηκόντα, ενώ παρβριζόταν και η δυτική κατήγογής αυτοκράτειρα, Μαρία της Αντιοχείας, που γράφει πολύ καλά λατινικά και, όπως είδαμε, δεν είχε ξεχάσει το ρόλο του Ιουδαίου στα συνωμοτικά σχέδια του Αξούχου εναντίον της³⁷. Η ευκαιρία που απoζητούσε για να εκδικηθεί τον Ιουδαίο, λοιπόν, παρουσιάστηκε: ο Ααρών Ισαάκιος σε κάποια φάση των διαπραγματεύσεων φαίνεται ότι αλλοίωσε τις προτάσεις των Δυτικών προς τον αυτοκράτορα, θεωρώντας ότι με τον τρόπο αυτό - όπως παραστατικά περιγράφουν οι Χωνιάτης και Σκουταριώτης - ερμηνεία καλύτερα τις επιθυμίες του Μανουήλ (λέγοντας του δηλ. όσα ο τελευταίος ήθελε να ακούσει), αλλά και ελπίζοντας ότι έτσι θα κέρδιζε και την ειγνώμοση των «ομογλώσσων» των Δυτικών³⁸. Σπείνοντας να εκμεταλλευτεί την ευκαιρία που της παρουσιάστηκε η αυτοκράτειρα Μαρία, που αντιλήφθηκε την παραποίηση αυτή, κατηγορεί αμέσως τον Ιουδαίο στον σύζυγό της, ο οποίος, αρνητικά καθώς ήταν επηρεασμένος εναντίον του λόγω των προγενετέρων παραπτώματων του³⁹, διατα-

ξε τη σύλληψή του, την τύφλωσή του, καθώς και την κατάσχεση όλης της περιουσίας του⁶⁹.

Καθώς είδαμε παραπάνω, ο Κίνναμος (σ. 228) αποδίδει εσφαλμένα την τύφλωσή του Ααρών - Ισαακίου στον καταστροφικό του ρόλο ματαίωσης της βυζαντινής ναυτικής επιθέσης κατά των Βενετών το 1171 - 72, η χρονολογία της τύφλωσής, πάντως, σε όλες τις περιπτώσεις είναι το 1172: και στο κείμενο του Κίνναμου τα γεγονότα αυτά ακολουθούν (σσ. 287 - 8) την εγκατάσταση στον οωργικό θρόνο του φιλοβυζαντινού βασιλιά Βελά Γ' καθώς και την εξουδετέρωση του κινήματος των Σέρβων του Στεφάνου Α' Νεμάνια (1172), αν και πρόσφατα ο Jean - Claude Cheynet χρονολογεί την σύλληψη και τύφλωσή στις αρχές του 1174, μετά την εκστρατεία του Μανουήλ Α' κατά των Ούγγρων⁷⁰.

Δεν γνωρίζουμε τις κινήσεις του τυφλού πλέον Ααρών - Ισαακίου στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Μανουήλ Α' και κατά τη διάρκεια της σύντομης και ταραχμένης βασιλείας του άτυχου νεαρού Αλεξίου Β' Κομνηνού (1180 - 83), τον οποίο τελικά παραμέρισε και διαδέχτηκε ο Ανδρόνικος Α' (1183 - 5). Αν, πάντως, κρίνουμε από την επανεμφάνισή του στο θέατρο των εξελίξεων με την άνοδο του Ανδρόνικου, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι ο πεισματωμένος Ιουδαίος προετοιμάζε την επάνοδό του στη βυζαντινή αυλή, όπου παλινεστρώθηκε προσωρινά, δίχως οι παλαιότερες κακοτυχίες του να του έχουν στο ελάχιστο αφαιρεθεί από τον κακόβουλο χαρακτήρα του την έφεση στο κακό, κατά παραστατική μαρτυρία των Χωνιάτη και Σκουταριώτη⁷¹.

Η μετέπειτα τύχη του Ααρών - Ισαακίου έμελλε τώρα να είναι τραγικότερη, θυμίζοντας ίσως έναν μεσαιωνικό «Σάβωνα» ή τον πληρωμένο γύπα, που εντούτοις προσπαθεί να επιτεθεί στον ισχυρότερο πια θύτη

του. Με την επιστροφή του στα ανάκτορα, ο Ιουδαίος είχε την ατυχή έμπνευση να συμβουλευτεί τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο να μην αρκείται πλέον μόνο στην τύφλωσή των επικίνδυνων αντιπάλων του, αλλά επιπλέον ή να τους εξοντώσει πλήρως, ή να προβαίνει και στην γλωσσοκοπή τους⁷².

Η μεγάλης σκληρότητας πρόταση του Ααρών - Ισαακίου έμελλε να εφαρμοστεί, όπως είναι γνωστό, πάνω στον ίδιο τον έμπνευστή της, όταν ο Ανδρόνικος Α' ανατράπηκε (11 - 12 Σεπτεμβρίου 1185) από μεγάλη εξέγερση, η οποία έβαλε στο βυζαντινό θρόνο τον αρχηγό της δυναστείας των Αγγέλων, Ισααάκιος Β' (1185 - 95). Ο τυφλός Ιουδαίος θα ευχόταν να μην είχε ποτέ κάνει την πρόταση εκείνη, αφού ο νέος αυτοκράτορας τον συνέλαβε και έδωσε διαταγή να τον κόψουν τη γλώσσα «με τις δηλητηριώδεις της ουσίες», σύμφωνα με τη ζωηρή περιγραφή του Χωνιάτη⁷³.

Αγνοούμε αν και πόσο έζησε ο Ιουδαίος μετά από τα γεγονότα αυτά, που θα πρέπει να έλαβαν χώρα περί τα τέλη του 1185. Ο θάνατός του, πάντως, σε ώριμη σχετικά ηλικία (γύρω στα 55, αν υποθέσουμε ότι με την απαγωγή του από τους Νορμανδούς το 1147 από την Κόρινθο θα πρέπει αν ήταν τουλάχιστον έφηβος, γύρω στα 17), σήμανε το τέλος μιας ταραχώδους σταδιοδρομίας, που αποτέλεσε, πιστεύουμε, μία από τις σημαντικότερες σελίδες στην ιστορία των βυζαντινοβουλών σχέσεων, δείχνοντας πως Ιουδαίοι με αξιόλογα προσόντα μπορούσαν να αναρριχηθούν σε υψηλά αυλικά αξιώματα και να γίνουν, μάλιστα, σε ορισμένες περιπτώσεις αποφασιστικοί ρυθμιστές των εξελίξεων.

[Το παραπάνω κείμενο αποτελεί Ανακοίνωση στο Συνέδριο: «Η εβραϊκή παρουσία στον ελληνικό χώρο από τον 4ο ως και τον 16ο αιώνα». (Αθήνα, Αίθουσα Παλαιάς Βουλής, 24 - 29 Νοεμβρίου 1993).

ΟΙ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΟΥΜΕΝΕΣ ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

EJ: *Encyclopedia Judaica* (Ν. Υόρκη).

EO: *Echos d'Orient* (Παρίσι).

ΕΠΑΒΠ: *Εγκυκλοπαιδικό προσωπιογραφικό λεξικό βυζαντινής ιστορίας και πολιτισμού*, επιμ. εκδ. Α. Σαββίδης (Αθήνα 1996 εξ.).

MB: *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη* (Κ. Σάβας, 7 τόμοι, Παρίσι - Βενετία 1872 - 94, ανατύπ. Αθήνα 1972).

MGE: *Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια «ΥΔΡΙΑ»* (Αθήνα 1978 - 88, 55 τόμοι).

MEE: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια «ΠΥΡΣΟΥ»* (Αθήνα

1927 - 34, 24 τόμοι, β' εκδ. 1964 με 4 συμπληρωματικούς τόμους). ODB: *The Oxford dictionary of Byzantium*, επιμ. εκδ. Α. Kazhdan (+1997), (Ν. Υόρκη - Οξφόρδη 1991, 3 τόμοι με συνεχή σελιδορίθμηση).

PBA: *Παγκόσμιο βιογραφικό λεξικό* (Εκδοτικής Αθηνών, 1983 - 88, 10 τόμοι).

PG: *Patrologia Graeca* (J.-P. Migne).

REB: *Revue des Etudes Byzantines* (Παρίσι)

TM: *Travaux et Memoires* (Παρίσι).

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. F. Chalandon, *Les Comnene*, II: *Jean (II) Comnène (1118 - 43) et Manuel (I) Comnène (1143 - 80)*, Παρίσι 1912 (ανατύπ. Ν. Υόρκη 1960), σσ. 225 σημ. 8, 648 σημ. 15, 649-50 σημ. 4, 652 και ευρετήριο: 665 και 681 (με τις σχετικές αναφορές που διαχωρίζουν

τα 2 πρόσωπα). Πρβλ. PG 140, στηλ. 237, 252. A. Hohlweg, *Beiträge zur Verwaltungsgeschichte des oströmischen Reiches unter der Komnenen*, διατριβή, Μόναχο 1965, σ. 50 με τη σημ. 8. S. Bloöndal - B. Benedikt, *The Varangians of Byzantium*, Παν/μιο

Καίμπριτζ 1978, σ. 184 (και αυτοί συγγράφουν τα 2 πρόσωπα). Βλ. επίσης V. Laurent, La prosopographie de l' Empire Byzantin, EO 33 (1934, ανατύπ. 1971), σ. 394, αφ. 9 με τις σχετικές παρατηρήσεις. Η σύγχυση για την τάξη συμμετοχής του Ααρών - Ισαακίου στη συνοδό του 1166 πολύ πρόσφατα και στον P. Magdalino, The Empire of Manuel I Komnenos 1143 - 80, Παν/μιο Καίμπριτζ 1993, σσ. 223, 379, 505, 507.

2. L. Oeconomus, La vie religieuse dans l' Empire Byzantin au temps des Comnènes et des Anges, Παρίσι 1918, σσ. 79 - 82.

3. EJ 18, σ. 276.

4. MEE 1 (1927 - 1964), σ. 7, όπου αναφέρεται ως «πολυμαθής Ιουδαίος» και «διερμηνεύς των ανατολικών (sic) γλωσσών» (το ίδιο λάθος στην Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια [=ΜΣΕ]: εδώ παρακάτω, σημ. 7).

5. Φ. Κουνκούλές, Βυζαντινών βίος και πολιτισμός, ΣΤ', Αθήνα 1955, σ. 182.

6. Κ. Βαζζος, Σπουδή βυζαντινών προσωπογραφιών: Αλέξιος Κομνηνός - Ειρήνη η Ρωσική και οι άτιχοι απόγονοί τους, Βυζαντινά 7 (1975), σ.σ. 141, 155. Τον ιδ., λ. στη ΜΕΕ 5 (1978), σ. 459. Τον ιδ., Η γενεαλογία των Κομνηνών, Β', Θεσσαλονίκη 1984, σ. 131.

7. Βλ. ΜΣΕ 1 (1978), σ. 5. ΠΒΑ 1 (1983), σ. 15. Βλ. επίσης πρόσφατα Α. Σαββίδης «Ααρών Ισαάκ», ΕΠΛΒΙ 1 (1996), 41 - 2 με τη βιβλιογραφία. Πρβλ. πρόσφατη συμβολή: Α. Savvides, Notes on 12th - century Byzantine prosopography: Aaron Issacius - Stephanus Hagiochristophorites, Βυζαντινά 14 (1994), σ.σ. 339 - 53, ιδιαιτ. 341 εξ. (=Α. Σαββίδης, Βυζαντινή προσωπογραφία, τοπική ιστορία και βυζαντινοτουρκικές σχέσεις. Ανατύπωση άρθρων 1991 - 94, Αθήνα 1994, 65 - 77, ιδιαιτ. 65 εξ.).

8. Laurent, ό.π., σ. 394, αφ. 9: «στις σσ. 391 - 5 τα προσωπογραφικά του οίκου των Ααρών (-ήρων), περί των οποίων βλ. και g. Moravcsik, Byzantinoturcica, Β' Βερολίνο 1958' (1983'), σ. 51. Βλ. επίσης πρόσφατα Α. Σαββίδης, λ. «Ααρών», ΕΠΛΒ 1 (1996), 42 - 6. 2 (1997), 42. 2 (1998), 43.

9. A. Kazhdan, ODB, σ. 1: «apparently did not belong to the aristocracy».

10. J. - Cl. Cheynet, Pouvoir et contestations à Byzance 963 - 1210, Παρίσι 1990, σσ. 109, 11 αφ. 149, 368, σημ. 45.

11. Starr, The Jews in the Byzantine Empire 641 - 1204, Αθήνα 1939, σσ. 223 - 4 (παραρτήμα: Aaron Issakios, a Jew?) στη σ. 233 ο Starr αυτοκαλεί επίσης τον Ααρών - Ισαάκιο «οιονοσογό του Μανουήλ» (soothsayer to Manuel). Καθόλου δεν αναφέρεται αυτόν, ο νεότερος μελετητής των βυζαντινοβυζαντινών σχέσεων για την ίδια εποχή, ο Andrew Sharf, στη μονογραφία του: Byzantine Jewry from Justinian to the Fourth Crusade, Λονδίνο 1971.

12. Hohlweg, ό.π., σ. 50, αν και στη σημ. 7 παραπέμπει στον Laurent (εδώ σημ. 1).

13. C. Brand, Byzantium confronts the West 1180 - 1204, Καίμπριτζ Μασσ., σ. 59.

14. Blöndal - Benediktz, ό.π., σ. 158.

15. M. Angold, The Byzantine Empire 1025 - 1204, A political history, Λονδίνο - Ν. Υόρκη 1984, σ.σ. 204, 222 (= ελλ. μετ., Αθήνα 1997, σ.σ. 376, 408), όπου τονίζεται η λατινική πολιτική του Ααρών - Ισαακίου. Magdalino (εδώ σημ. 1). Στην πολύ πρόσφατη συμβολή του περί μαγείας και πολιτικής στη βυζαντινή αντή κατά τον 12ο αι., ο r. Greenfield ασχολείται εκτενώς με τις μαγικές ενσυχολήσεις του Ααρών - Ισαακίου: Sorcery and politics at the Byzantine court in the 12th century: interpretation of history, στους R. Beaton - Charlotte Roueché (edd.), The making of Byzantine history. Studies dedicated to Donald M. Nicol, Variorum, Aldershot 1993, σσ. 73 - 85, ιδίως 73-4, 77, 78, 80, 81 - 5 με τις σημειώσεις.

16. Κίνναμος, 284: ... ἀλλ' ἦν γὰρ τις τοῦ τοῦ ἀκολούθου τῆν-
καὶτα λειτουργήμα περιζέμενος, Ααρών ὄνομα, ἀνὴρ φρονη-
ματίας καὶ δεινὸς ἀλάων. Οὗτος δύναντος τοῖς βασιλεῦσι αἰ
πράγμασιν ὄν...

17. Bonn 1836, σ. 399, ευρετήριο: Aaron acoluthus.

18. Βλ. παραπάνω σημ. 1.

19. Ν. Υόρκη 1976, σ. 261, ευρετήριο.

20. Ν. Χωνιάτης, σ. 144.86-7: ... τῇ δὲ Λατινίδι γλώττῃ α-
κρὸς ἐξασκητικὸς ἦν αἰ σὺνταγῇ τοῖς πατριώταις εἰς Σικελίαν
αὐμαλῶτος. Σκουταριώτης, σσ. 264 - 5. Τὴν Λατινίδα
γλώτταν ἐξασκήσας ἦν αἰ τοῖς πατριώταις εἰς Σικελίαν σὺντα-
γῇ αὐμαλῶτος. Πρβλ. Brand, ό.π., σ. 59. Angold, ό.π., 204.

21. Για την ιουδαϊκή αυτή εγκατάσταση βλ. τη διατριβή του
Μιχ. Κορδούση, Συμβολή στην ιστορία και τοπογραφία της πε-
ριοχῆς Κορινθίων στους μέσους χρόνους, Αθήνα 1981, σ.σ. 133,
384 και passim (χωρίς όμως αναφορά στον Ααρών - Ισαάκιο).

22. Βλ. εδώ παραπάνω σημ. 16 (αίτιον). Για το αξίωμα του
ἀκολούθου βλ. R. Guillard, Les commandants de la garde
imperiale..., REB 18 (1960), σ.σ. 79 - 83 (= Recherches sur les
institutions byzantines, Α' Ἀμστερνταμ 1967, σ.σ. 522 - 4).
Hohlweg, ό.π., σ. 50. N. Oikonomides, στα TM 6 (1976), σ. 130.
Kazhdan, λ. στο ODB, σ. 47. Το αξίωμα αυτό συνδέεται με την
συνοδό της ισχύος και επιρροῆς των βασιλευσίων μισθοφόρων στα
βυζαντινά στρατεύματα από τον 11ο αι. και εξής: Hohlweg, ό.π.,
σ.σ. 49 - 51, 129. Guillard, ό.π., σ.σ. 73 - 96 (= Recherches..., Α',
σ.σ. 522 - 34). Blöndal = Benediktz, ό.π., 184 - 5. Πρβλ. S. Franklin
- A. Cutler, λ. «Varangians», ODB, σ. 2152.

23. Χωνιάτης, σ. 144: ... καὶ τοῖς ἐκ τῆς διαλέκτου ταύτης
(= τὸν λατινικὸν) τοῖς βασιλεῖς ἐντιζήσαντο ἐντοφίλους τῆν-
καὶτα γενόμενος. Σκουταριώτης, σ. 265: ... καὶ τὸν Ἰταλὸν διερ-
μηνεῖν τοὺς λόγους τοῖς βασιλεῖ. Βλ. και Brand, ό.π., σ. 59. Κα-
τὰ τὸν Angold, ό.π., σ. 204 ο Ααρών - Ισαάκιος ἦν «spokesman
for the latins at the Byzantine court», κατὰ τὸν πιθανὸν νὰ ὑπο-
νοεῖ ὅτι, ἐκτός ἀπὸ τὴν αυτοκρατορικὴν τὸν υπηρετοῦν, βρισκό-
ταν ἐπίσης καὶ στὴν υπηρεσία τῶν Λατίνων (τῆς Δύσης).

24. Hohlweg, ό.π., σ. 50.

25. Βλ. σχετικά παραπάνω σημ. 1.

26. Για τον Αζούχο και τη «στάση» του βλ. Κίνναμος, σσ.
265 - 9, Χωνιάτης, σσ. 143 - 5 και Σκουταριώτης, σσ. 264 - 5.
Πρβλ. Chalandon, ό.π., Β', 219 - 20, 228, 319 - 20, 488, Βαζζος
στα Βυζαντινά 7 (1975), σσ. 155-6, 157.9. Τον ιδ., λ. «Αλέξιος
Αζούχος», ΜΕΕ 5 (1978), σ. 459. Τον ιδ., Γενεαλογία..., ό.π., Β,
σ.σ. 132-4. Angold, ό.π. 204, 222. Επίσης βλ. Καλλιόπη Μπουρ-
δάρα, Το έγκλημα καθόσωσης την εποχή των Κομνηνών
1081-1185, Αφιέρωμα στον Ν. Σφόρδιο 1 (Ρεθύμινο 1986), σ.
218, Α. Σαββίδης, Μελέτες βυζαντινής ιστορίας Πον - Ιον αι.,
Αθήνα 1995, σ. 40 σημ. 104 - 5. Cheynet, ό.π., σ. 109, αφ. 148. A.
Kazhdan - A. Cutler, λ. «Axouch», ODB, σ. 289. Πρβλ. πρόσφατα
Α. Σαββίδης - Ν. Νικολαΐδης, «Αζούχος(ος)», ΕΠΛΒ 3 (1998),
104 - 5.

27. Χωνιάτης, σ. 144: Ἡν δὲ οἱ τῶν σκεφαντῶν τὸν ἀνδρὸς,
ὡς ἦν το, προχειρότατος καὶ πλάσσης προκρίτας τῶν ληστῶν
καὶ ἐντετῆς ταῦτον οἱ Ααρών Ισαάκιος... Σκουταριώτης, σ.
264: Ἡν δὲ μάλιστα τὸν ἀνδρὸς σκεφαντῶν Ααρών τις Κοριν-
θίος. Πρβλ. Α. Σαββίδης, «Ααρών Ισαάκ», ΕΠΛΒΙ 1 (1996),
41.

28. Κίνναμος, σ. 284: ... παρατρέφεται τε πλείστασι τέλει
(= ο Ααρών - Ισαάκιο) καὶ δημοσίως προκρίτας ἐτελέχετο
έργους. Αλλά ταῦτα μὲν ἰσχυρόν αὐτὸ καὶ ἡ δόξα ἐν τοῖς
μετῆλθε τὸν αἰτήριον (σφ/λ. μετ. Brand, s. 212). Χωνιάτης, σ.
146: Τοὺς σκεφαντὰς μὲν μετῆλθε καὶ ἄλλων μὲν ἄλλῃ δι-
κῃ ἐτέθη, τὸν δ' Ααρών ἐτέθησαν χαλεπώτερον τῆς οὐσίας
ἀρετῆς περισχυνίσσας. Μετ' οὐ πολὺν γὰρ τῶν χρόνων αἱ

σκειται μαγείαις προσανέχων και προύκειτο χελώνης έχορον μιμήμα, ένδον στέγον της χέλυος ανθρώπομορον είκασμα, πεπεδημένον άμφω τω πόδε και το στέγονν ελγυμένον ήλω διαμπερές. Εάλω δε και βίβλον Σολομώντειον ανελκτων, ήτις αναπτυσσομένη τε και διερχομένη κατά λεγεώνας συλλέγει και παρίσταιται τα δαμόνια συχνάκις αναπνυθάνόμενα, εφ' ότω προσέκλινται, και το επιταττόμενον επισπέρχοντα περατούν και προθυμώς θρόνισα το κελεύόμενον. Σκουταριώτης, σ. 266: ... τον δ' Ααρών κατέβαλε (= ο Μανουήλ Α') χαλεπώτερον μετ' ου πολν γαρ χρόνον αλίσκεται μαγείαις προσανέχων, εάλω δε και βίβλον Σολομώντειον ανελκτων, ήτις αναγκυνοσκομένη παρίσταιται τα δαμόνια συχνάκις πνυθάνόμενα επί τινι προσέκλινται, και το επιταττόμενον επειρόμενα περατούν. Πρβλ. Chalandon, ό.π., Β', 228. Βαζζός, Βυζαντινά 7 (1975), σ.σ. 141, 155, 156, 158. Του ιδ., Γενεαλογία, Β', σ. 131.

29. Κίνναμος, σ. 267 - 8: ... άνδρα Λατίνων μεν γένος γόητα δε και πολν τα δαμόνια πράγματα θαμά συγκιών ως εαυτόν διωμίζεται (= ο Αζούρος) τε αὐτῷ (= με τον Ααρών - Ισαάκιω) γνησιώτατα και αποροήτων εκκινώνει σκεμμάτων... (= αγγλ. μετ. Brand, σ. 201). Πρβλ. και την προηγούμενη σημείωση.

30. Χαρακτηρισμός του Βαζζού στα Βυζαντινά 7 (1975), σ. 155.

31. Για την επιδρομή αυτή, καθώς και για τα αίτια που την προκάλεσαν, βλ. Κίνναμος, σ. 283 - 6 και Χωνιάτης, σ. 172 - 3. Πρβλ. R. - J. Lilie, *Handel und Politik zwischen den byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua... 1081 - 1204*, Άμστερνταμ 1984, σ. 507, D. Nicol, *Byzantium and Venice*, Πονήμιο Καίμπριτζ 1988, σ. 97 - 100 με τις σημειώσεις. I. Καρραγιαννόπουλος, *Ιστορία βυζαντινών χρόνων*, Γ' Θεσσαλονίκη 1990, σ. 228 - 9. Ελπίος Chalandon, ό.π., σ. 588 - 91. Helene Ahweiler, *Byzance et la mer...* Παρίσι 1966, σ. 260. Brand, *Byzantium confronts the West*, ό.π., σ. 59 (χρονολογείται στο 1172, αν και ο ίδιος σνγγρ. σημειώνει: 1172 στην αγγλ. μετ. του Κίνναμου, σ. 212). Blöndal - Benedikt, ό.π., σ. 154 (επίσης στο 1172). Τελικά πάντως οι Βενιτοί νικήθηκαν και ο δόγης Vitale Michiel II (1155 - 72) δολοφονήθηκε άγρία στην πατρίδα του εξαιτίας αυτής της αποτυχίας.

32. Βλ. σχετικά Α. Σαββίδης, λ. «Κοντοστέφανος», αφ. 5, ΜΓΕ 34 (1984) σ. 116. ό.π., σ. 110 σημ. 1 (και εδώ χρονολόγηση στο 1172).

33. Κίνναμος, σ. 284: Τότε δ' ουν Οικεννέτων τω ένθει έκτυστον το βουλένιμα ποιηράμενος έσηγλε βασιλεί την εγχείρησιν... Ό.π., σ. 288: ... οτε δη και 'Ααρων, ον μικρόν πρόσθεν εμνησθήν, εφ' οίς είρηται αλούς έξεκότη τας όψεις. Πρβλ. Chalandon, ό.π., Β', σ. 591. Brand, ό.π., σ. 59. Blöndal - Benedikt, ό.π., σ. 158. Βλ. και το προσωπογραφικό αρχείο του προγράμματος «Τράπεζα Πληροφοριών Βυζαντινής Ιστορίας (Βυζαντινή Χρονογραφία)» του ΚΒΕ/ΕΙΕ (Αθήνα): αφ. 4081 (με τις σχετικές εκτυπώσεις χωρίων του Κίνναμου).

34. Στο 1171 χρονολογούν το γεγονός οι Laurent, ό.π., σ. 394, Guillard, *Recherches*, Α', σ. 524 και Hohlweg, ό.π., σ. 50, αν και φαιίνεται μάλλον σύγγορο ότι έπεται των ναυτικών γεγονότων με τους Βενετούς στα οποία ο Ααρών - Ισαάκιος είχε ανάμειξη.

35. Χωνιάτης, σ. 146: Οικ επί τούτοις δε μόνον Ααρών σννεληήπτο, αλλά και βασιλέως ένόπιον υποβάλλων ας εκ των δυσημόθεν έθνών αφικόμενοι πρόσβεις εκόμζον αγγελίας...

36. Σκουταριώτης, σ. 266: Οικ επί τούτοις δε μόνον Ααρών σννεληήρθη, αλλά και πρόσβεις εκ των Λατίνων αφικόμενοι...

37. Χωνιάτης, σ. 147: Λατινίς ούσα το γένος και των λεγομένων ακριβίως σννείσα. Σκουταριώτης, σ. 266: Λατινίς ούσα το γένος και τα ειρημένα σννείσα.

38. Χωνιάτης, σ. 146 - 7: ... και μη δυναχθούντας ορών (= ο Ααρών - Ισαάκιος τους Δυτικούς) προς τα τον βασιλέως θελήματα επιπλήττει τούτοις εν μια των αιτήσεων ως προς τας καταθέσεις ετοιμορρόποις τε και ευκόλοις και υποτίθην αντειναι προς το των ζητημάτων τηνικαύτα προκειμένον και μη ραδίως ούτω και εκ πρώτης καθιπενδύνοναι, ως εντεύθεν κερδανούντας και φιλίαν μεζίω εκ βασιλέως και των ομογλώττων πλείω τιμήν. Σκουταριώτης, σ. 266: ... μεταγλωτίζων ας εκόμζον αγγελίας, και προς τα θελήματα τον βασιλέως ραδίως ορών υποκρίπτοντας, επιπλήττει εν μια των αιτήσεων και αντειναι υποτίθην προς το των ζητημάτων προκειμένον, ως εντεύθεν και τον βασιλέως μεζίω κερδανούντας φιλίαν, και των ομογενών (sic) πλείω τιμήν. Πρβλ. Βαζζός, Γενεαλογία Α', (1984), σ. 460, Angold, ό.π., σ. 204, 22, ο οποίος μάλιστα σημειώνει ότι ο Ιουδαίος είχε την ευκαιρία να έχει πρόσβαση στην επίσημη αλληλογραφία του Μανουήλ Α' με τις δυτικές δυνάμεις.

39. Βλ. σχετικά παραπάνω σημ. 16 (κείμενο).

40. Χωνιάτης, σ. 147: Και τότε μεν η διάλεξις διαλέλντο, αφώρτα τω βασιλεί θεμένη τα τοιαδι του Ααρών εισηγήματα και τω της διαλέκτου διαφόρων τα εκθέματα σνσζίασασα κατὰ μόνας δε τα προβληθέντα των ζητημάτων η βασιλίς ανατεμπαζει φρενί, Λατινίς ούσα το γένος και των λεγομένων ακριβίως σννείσα, και ανακαλύπτει πάντα τω ανακτι. Ο δ' επί τοις ηκοντισμένοις αγανακτήσας κακώς τον Ααρών τίθησι των τε οφθαλμών τω φως αμνηρώσας και της ουσίας πάσης αποστερήσας. Σκουταριώτης, σ. 266: Και τότε μεν ως η διάλεξις έλέντο, αφώρτα τω βασιλεί ήσαν τα ειρημένα. Η δε βασιλίς, Λατινίς, ούσα το γένος, και τα ειρημένα σννείσα, ανακαλύπτει πάντα τω ανακτι - ο δ' εφ' οίς ήκουσεν αγανακτήσας, και ουσίας πάσης στερίσκει τον Ααρών και τον φάους των οφθαλμών. Πρβλ. Βαζζός, Γενεαλογία, Β', σ. 131 - 33.

41. Cheynet, ό.π., σ. 110.

42. Χωνιάτης, σ. 147: Κακοεργός δ' ον Ααρών και λιχνειαν ήύσεως περί τα χείριστα δυνατίζων. Σκουταριώτης, σ. 266: Ούτος την οικείαν κακογνωμοσίανην δεικνύς.

43. Χωνιάτης, σ. 147: ...ες ύστερον ενήγεν Ανδρόνικον τυραννήσαντα μη μέχρι του εκκόπτειν τοις οφθαλμοίς την των αντιφρόνων εκείνω τιμωρίαν περιστών, αλλ' η θάνατον πάντων καταψηφίζεσθαι η βαρυντέρας εκμοχλεύειν κολάσεσιν, εαυτόν τιθείς εις παράδειγμα καντεύθεν πιστούμενος τα λεγόμενα, ζώντα τε και κινούμενον και πνέοντα και φθεγγόμενον και σνμφράδμονα είναι δυνάμενον και μη μόνον διά χειρών ανταλαβής, αλλά και διά γλώττης αυτής ώσει και μαχαίρας οξείας αποδειροτομείν ισχύοντα τον αντιδόξον και ετερ' άττινα φάλαρα και απάνθρωπα υφιογούμενος, δί' ον το ακροχολώτατον εκείνο και υποδύσκολον τον τρόπον γερόντιον (= ο Ανδρόνικος Α'), χαιρεσιφωνείν επί μάλλον επώτρυνεν. Σκουταριώτης, σ. 266: ... ενήγεν ύστερον τηραννήσαντα τον Ανδρόνικον μη μέχρι τυφλώσεως την τιμωρίαν περιστών, αλλ' η θάνατον απάντων καταψηφίζεσθαι, η βαρυντέρας εκμοχλεύειν κολάσεσιν, εαυτόν τιθείς εις παράδειγμα, ζώντα τε και κινούμενον και φθεγγόμενον, και σνμφουλον είναι δυνάμενον, και μη μόνον διά χειρών, αλλά και διά γλώττης φρονείν, ισχύοντα τον εχθρόν.

44. Χωνιάτης, σ. 147: Ων δε πονηρών διαβουλιών και παραιφάσεων μικράν αποτινύς αμοιβήν τω γεννητορι Ααρών ο τον Ανδρόνικον ύστερον της αρχής καθελόν Ισαάκιος ο 'Αγγλος εκτέμνει την αντου γλώτταν σνναφείν τε και αφανείν τον επί ταύτης σπειδων ιδόν. Σκουταριώτης, σ. 266: ... ων δη πονηρών παραιφάσεων μικράν αποτινύντα αμοιβήν τον τούτων γεννητορα Ααρών, ο τον Ανδρόνικον καθελόν της αρχής Ισαάκιος ο 'Αγγλος εκτέμνει την γλώτταν αντου. Πρβλ. Hohlweg, ό.π., σ. 50. Brand, ό.π., σ. 59 σημ. 73.

Λωδεκάχορδη λύρα, χαραγμένη σε σφραγίδα.
(Ιερουσαλήμ 7ος αι. π.Χ.)

Όργανα και Μουσική των Εβραίων

Το πρώτον σημείον της υπάρξεως του Έθνους των Εβραίων, του περιορισίου τούτου λαού του Κυρίου, του διαδραματίσαντος τοσούτον μέγα μέρος εν τη ιστορία, είνε -κατά την Γραφήν- το έτος 2586 πρ. Χριστού. Οι Εβραίοι, γεωργοί και έμποροι ιδιοφυείς, κατ' εξοχήν, διετέλεσαν οι προμηθευταί και τροφοδοτάι πασών των πλησιοχώρων αυτοίς χωρών και ιδίως των Αιγυπτίων, των οποίων τα πλούτη είλκυνον αυτούς, και μετά των οποίων σινοικειώθησαν, μέχρις ότου αι καταπιέσεις των Φαραίων τον ενάγκασαν να εγκαταλείψωσι σύσσωμοι την αιγυπτίαν χώραν, εν η έζων, υπό την ηγεσίαν του νομοθέτου Μωυσέως. Εν τούτοις, μεθ' ης υπομονής και επιμονής κατέκτησαν, ολίγον και κατ' ολίγον, την Παλαιστίνη, αντιθέτως άλλων λαών, ούτως ανέπτυξαν και τας τέχνας, τας επιστήμας, τα γράμματα και την βιομηχανίαν. Η εποχή αυτή ήτο ο χρυσούς αιών του Εβραϊκού λαού. Ήδη, ουδέν τεκμήριον υπενθυμίζει το άλλοτε μεγαλείον της εν τω κόσμω διαβάσεως της φυλής ταύτης. Μάτην δε, κατά διαφόρους εποχάς, οι Εβραίοι προσεπάθησαν όπως συγκροτηθώσι και πάλιν εις Έθνος, με πρωτεύουσαν την Παλαιστίνην, την αρχαίαν αυτών κοιτίδα!

Εκ της μουσικής των Εβραίων ουδέν σημειον μουσικόν απέμεινε, μόνον δε αι εις τας συναγωγάς αυτών ψαλλόμεναι μελωδίαι δυνατόν να διεφύλαξαν γνωρίσματα των αρχαίων ιερών ασμάτων, της Ιουδαίας αν και η μουσική τέχνη ουδέποτε ελησμονήθη υπό των Ισραηλιτών. Ότε δε αι δεκατέσσαρες φυλαί του Ισραήλ, εγκαταστάθησαν εις Παλαιστίνην, μετά πάθους επεδόθησαν εις την μουσικήν και την ποιήσιν.

Ο Σαμουήλ, ο ελευθερωτής του Ισραήλ και τελευταίος των Κριτών, μετά την εκ της δουλείας των Φιλισταιών απελευθέρωσιν του περιορισίου των Εβραίων λαού, ίδρυσεν εν Ραμά **Σχολήν Προφητών και Μουσικόν**, εις την οποίαν κατέφυγε και ο Προφήταναξ, ινα διαφυγή την καταδίωξιν του Σαούλ. Ο Θεός, ως φαίνεται, εν τη απειρώ Αυτού σοφία, ηθέλησε να διατηρήση εν τη μουσική τα υψηλά αυτής προνόμια εν τω προσώπω του Δαβίδ, υψών αυτόν εκ της τάξεως του απλού ποιμένος εις την τον νικητού ήρωος και του υψίστου μουσικού, χρίων τον νικητήν του Γολιάθ, ισχυρόν βραχίονα της Παλαιστίνης και αναδεικνύων αυτόν τον μεγαλύτερον λυρικόν ποιητήν τον κόσμον. Ο Δαβίδ έκρουε πλείστα όργανα και κατά προσημειωσιν την άρπαν, την οποίαν μετεχειρίζετο, όπως συνοδεύη το θεόπνευστον άσμα του η κατευναζή τα κοχλάζοντα πάθη του ατασθάλου βασιλέως Σαούλ. Ποσάκις δε, μετανωών δια την βασιλικήν του υπερηφάνειαν, δεν θα προσεκύλιε ταπεινώς την κεφαλήν προ του Σαβαώθ τονίζων και ψάλλων συγχρόνως μετανοίας στόνους!

Γνωστόν, ότι ο προφήταναξ, μετά τον υιόν τον Σολομώντος, ίδρυσαν θίασον μουσικόν εκ τεσσάρων χιλιάδων αοιδών και μουσικών, και ότι αυτοπροσωπώς ο Δαβίδ είχεν εκλέξει εξ αυτών διακοσίους οργονητα, όπως διδάσσωσι την ωδικήν εις τους λοιπούς. Η θεία λειτουργία ετέλειτο υπό δώδεκα αοιδών και δώδεκα μουσικών, εννέα τοντέστιν αρπιστών, δύο κιθαριστών και ενός κιθαβαλιστού. Κατά το Ταλμιοθ -την σύλλογην των νόμων και των πα-

ραδοσέων των ραββίνων- οι φωναί των γυναικών δεν έπρεπε ν' αντηχούν εντός του ιερού. Και δια τούτο, αι γυναίκες ια φωναί ανεπλήρουντο υπό νέων, εξαλλ- λον όμως ουτοι υπό την οδηγίαν μιας χορυφαίας και έχρουν την άρπαν, η ο- ποία ήτο το αναπτόφεικτον των γυναι- κών όργανον κατά τας θρησκευτικάς των Εβραίων τελετάς.

Εκ των διακοσίων οργοντα τούτων μουσικών, τους οποίους ο Δαυΐδ είχεν εκλέξει, οι εκ της φυλής του Λευΐ παΐ- δες Αζάφ, Αιμάν, Αιδονθίν και Αιθάν, οι υπαγόμενοι υπό τας διαταγάς του Α- νανίου, εγένοντο επιφανείς. Αλλά και η Αιλή, κατά την χρυσήν αυτήν εβραϊκήν εποχήν, είχε και αυτή τους αοιδούς της, οι οποίοι παφενρισκοντο εις τας δημο- σίας ευνοχίας, τα συμπόσια και τας επι- κηδείους τελετάς.

Αι περιγραφαί των μουσικών εορ- τών της Αγίας Γραφής, των προφωριμέ- νων δια τον ναόν των Ιεροσολύμων, εί- ναι υπερθαύμαστοι. Εις αυτάς προή- δρουν αυτός ούτος ο ιδρυτής του ναού και σώφρων βασιλεύς Σολομών, εν πά- ση τη υπερλάμπρῳ μεγαλοπρεπεία του. Αλλά, μετά το θάνατόν του, η μουσική του ναού απώλεσε την πρόην αυτής με- γαλοπρεπείαν, ο δε κατά το 721 εισβα- λών εις το βασίλειον του Ισραήλ, βασι- λεύς της Ασσυρίας Σαλμανάσαρ απήγα- γεν αιχμαλώτους εις Βαβυλώνα τας δώ- δεκα φυλάς του Ισραήλ..

Μετά δύο αιώνας, την αυτήν τύχην υπέστη και το βασίλειον του Ιουδά, του οποίου ο ναός κατεστράφη υπό του βασιλέως της Βαβυλώνος και της Νινευΐ Ναβονχοδονόσορος, του επικληθέντος μεγάλου. Ούτος ενεκατέστη εις Ιε- ροσόλυμα, επέβαλλεν εις τους Εβραίους την δουλεί- αν και διέτασσε να λατρεύωσιν αυτόν ως Θεόν. Και η διαταγή του αυτή, επαναλαμβανομένη υπό του κή- ρυκος, διελάμβανεν: «Υμίν λέγεται Έθνη, λαοί, φυ- λαί, γλώσσαι η αν ώρα ακούσητε της φωνής της σάλπιγγος, σύρυγγος τε και κιθάρας, σαμβύκης τε και ψαλτηρίου και συμφωνίς παντός γένους μουσι- κών, προσκυνείτε τη εικόνι τη χρυσή, ην έστησε Να- βονχοδονόσορ ο βασιλεύς». Όθεν οι Εβραίοι, αιχ- μάλωτοι και δοῦλοι όντες, ετόνιζον τα υπέροχα ά- σματά των, ανήρτων τα όργανα αυτών επί των ιτε- ών, των παρακειμένων τῳ ποταμῳ Βαβυλώνος, και έχυνον, οδυρόμενοι, τα δάκρυά των, αναμνησκό- μενοι τας δυστυχίας της Σιών!

Μεταλλικές τρομπέτες, αντίγραφα βασισμένα σε απεικόνιση νομίσματος της εποχής του Μπαρ Κοχπά.

Περί της εν τῳ Ναῳ ψαλλομένης μουσικής των Ε- βραίων υπάρχουν αισασφαείς και συγκεχυμένα πλη- ροφορία. Διατείνονται τινες, ότι οι Εβραίοι, μεθ' ό- λας τας χιλιάδας των ψαλτών και Λευϊτών, των ψαλ- λόντων εν τῳ Ναῳ, δεν είχαν και πολὺ προοδεύσει εις την μουσικήν, ούτε εκτάκτως ανέπτυξαν αυτήν. Τρία είδη ασμάτων ήσαν γνωστά εις τους Εβραίους: η **μονωδία**, η **αντιφωνία**, δια δύο εναλλασσουσών φωνών, και η **χορωδία**. Οι ψαλμοί του Δαυΐδ, το α- θάνατον τούτο μνημείον της θείας εμπνεύσεως και του παγκοσμίου ελέου, οι μεταφρασθέντες εις όλας τας γλώσσας του κόσμου, ως το αριστούργημα λυρι- κής ποιήσεως, μετεφέρθησαν και εν τη Χριστιανική Λειτουργία, αι δε αρχαίαι Εβραϊκαί μελωδίαί, αι ο- ποία ενδόλως συνωδεύοντο υπό συμφωνίας μουσι- κών οργάνων, εσχημάτισαν τα άσματα της νέας Εκ- κλησίας. Εις τας θρησκευτικάς ποιήσεις των Εβραί- ων ευρίσκεται ο γοηγοριανός **τρόπος**. Άσματα δέ τινα

αυτών προσομοιάζουν μουσικώς προς τ' αραβικά, τα οποία οι Άραβες έψαλλον πάντοτε εν μονοφώνω χορῳ. Δια τον τονισμόν των μουσικών φθόγγων, οι Εβραίοι μετεχειρίζοντο τα **νεγκονίνωθ** ή **νεγκονίνωθ τααμί** – τρόποι ή φθόγγοι – εκ των Αιγυπτίων ίσως παραλαμβάντες αυτά. Δεν βεβαιούται επίσης εάν οι Εβραίοι μετεχειρίζοντο απλώς αρμονίας, αφού εις τας μουσικάς εκτελέσεις ελάμβανον μέρος εκατοστίες αοιδών και οργανοπαικτών. Διότι, ο συνδυασμός τούτων φωνών θα επέφερε –και διά λόγους έτι φυσιολογικούς και φωνητικούς– την υποβολήν διαφόρων μελωδικών πηγών, προσαρμοζομένων προς αλληλίας, αι οποίαι θα παρήγον την καθ' εαυτό αρμονίαν, ενώ η μουσική των Εβραίων ούτε πολύτονος ήτο, ούτε αρμονία και θεωρία αρμονίας –ως νυν εννοείται– είχαν. Όθεν, η όλη μουσική των Εβραίων τέχνη περιωριζέτο εις την απλήν απαγγελίαν απλών μελωδιών, ως είνε νυν εν τη Ανατολική Εκκλησία το υπόψαλμα των αντιφωνητικών στίχων του ψαλτηρίου και η απαγγελία του Αποστόλου ή του Ευαγγελίου, η οποία δύναται να θεωρηθή και ως απαγγελία και ως άσμα. Μεταγενεστέρως εγένοντο απόπειραι μουσικής μεταρρυθμίσεως, τον μεσαίωνα δε εισήχθησαν εις τα εβραϊκά συναγωγάς ανακαινίσεις, τινές και νεωτερισμοί.

Η πλούσια συλλογή των εβραϊκών οργάνων πολύ ολίγον διέφερε των αιγυπτιακών και ασσυριακών τοιούτων. Μεταξύ τούτων επρώτειν η **κινύρα** ή δωδεκάχορδος και τρίγωνος άρπα του Δαυίδ. Το όργανον τούτο οι Εβραίοι παρέλαβον εκ των Αιγυπτίων, μετεχειρίζοντο δε αυτό εις τας θρησκευτικάς των τελετάς και προς ύμνον του μεγάλου του Ισραήλ θεού. Την κινύραν εκάλουν και **σαβεχά**. Εις τους περιπαρθείς και μυστηριώδεις τόνους του οργάνου τούτου, οι Εβραίοι επέστην, ότι «χείρες αοράτων αγγέλων έθιγον τας χορδάς του». Οι αρμονικοί και μυστηριώδεις ήχοι της κινύρας, ποσάκις δεν ελίκνισαν τον περιούσιον του Κυρίου Λαόν, καθ' όν χρόνον επορεύετο εις την Γην της Επαγγελίας!

Μετά την κινύραν, τάσσεται έτερον είδος, άρπας και τούτο, **νέμπελ** καλουμένης, εχούσης δώδεκα χορδάς. Μετά την νέμπελ αναφέρεται το **μιμίν**, όργανον και τούτο εντοτόν, η **ασσόρ**, δεκάχορδος άρπα, η **σεμινίμ** οκτάχορδος, η **κιθάρα**, η υπό του Δαυίδ μνημονευομένη, ήτις είχε πέντε έως δέκα χορδάς, το **ναύλον**, το **ψαντίρ**, άρπα τρίγωνος ανεστραμμένη, της οποίας αι μεταλλικαί χορδαί εκρούοντο δια ραπίδος, και η **σιφωνία**, την οποίαν μετεχειρίζοντο και οι Χαλδαίοι και Ασσυριοί, καλούντες αυτήν sonnpriach, εδήλουν δε βουκολικών οργάνων. Εικάζεται, ότι τούτο ήτο ασκός προβάτου, του οποίου αι δύο οπαί ήσαν ερμητικώς κε-

κλεισμένοι, των δε λοιπών, η μεν μία έφερε δύο καλάμους, τον ένα μετ' αναλόγων οπών δια την παραγωγή των φωνών, τον δ' έτερον δια το ίσον. Διατείνονται τινες ότι η σιφωνία εισήχθη υπό των Λατίνων από την κατακτήσεως της Ασσυρίας το 60 πρ. Χριστού, ένθα έλαβε και επιχώριον χαρακτήρα. Το εθνικόν των Εβραίων όμως όργανον ήτο το σχοφάρ, κέρας ή ιερή σάλπιγξ, μετ' αυτήν ετάσσετο το **χατσουταίροχ**, έτερος ορθία αργυρ σάλπιγξ. Και ειποντο: τα υπό της Γραφής καλλούμενα **τζετζελίμ** ή **μετζελλούθ**, είδος τοινοκίων κυμβάλων, το **κέρεν**, κέρας όμοιον του σχοφάρ το **χαλίσ** πλαγιάυλος το **μασχόλ**, έτερον τούτο είδος: πλαγιάυλον, το **νέκεβ** ή **μακροκιτάχ**, διπλούς πλαγιάυλος, αναφερόμενος υπό του προφήτου Ιεζεκιήλ, η **μαγκρέφα**, όργανον μη επιτρεπόμενον εις τας θρησκευτικάς τελετάς, το **τόπχ**, σείστον, τα **μετζαλατίμ** χαλκά κρόταλα, τα **μενανετίμ**, επίσης σείστον, τα **σχαλιόχίμ**, τρίγωνον χωριζόμενον δια τριών σιδηρών ράβδων, το **αμπούμπ**, όργανον εν χρήσει κατά την διάρκειαν των θησιών των Εβραίων και τα **τίμπανα**. Δια των χαλκίων και εγχόρδων τούτων οργάνων, οι Εβραίοι συνώδεον την εν τω Ναώ ιεράν μουσικην. Ως εικάζεται, και οι προφηταί εξαμινον χρουν των οργάνων τούτων απαγγέλοντες, ή μάλλον, υποψάλλοντες τας προφητείας των, δια των οποίων ήμνουν τον Θεόν του Ισραήλ.

[Το παραπάνω κείμενο του Χρ. Χ. (αγνωστού ονόματος) δημοσιεύτηκε στο Ζακύνθιον Ημερολόγιον, των 1912. Το «Ζακύνθιον Ημερολόγιον» εξέδιδε ο Αναστάσιος Γ. Ζωής, διευθυντής της εφημερίδος «Ο Φρόνιμος» της Ζακύνθου].

ΧΡΟΝΙΚΑ

ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ:

ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟ
ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ:

Ο Πρόεδρος του Κ.Ι.Σ. ΜΩΥΣΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΗΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΓΡΑΦΕΙΩΝ:

Βουλής 36 • 105 57 ΑΘΗΝΑ Τηλ.: 32.44.315-8

E-mail: hakis@hellasnet.gr

Internet site: <http://www.hellasnet.gr/jews/kis.html>

ΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:

Πολιτικός Θέματα ΕΠΕ, Υψηλάντου 25 Αθήνα, τηλ.: 72 38 421

Διανέμεται δωρεάν

ΤΑΛΜΟΥΔ:

η καταγραφή της προφορικής παράδοσης του Ισραήλ

Του ΕΜΜΑΝΟΥΕΛ ΛΕΒΙΝΑΣ

Ο Εμμανουέλ Λεβινάς (1906-1995), που θεωρείται από τους μεγαλύτερους φιλοσόφους της εποχής μας, δημοσίευσε, το 1968, τις Τέσσερις Ταλμουδικές Μελέτες («Quatre lectures talmidiques»). Το βιβλίο αυτό έχει εκδοθεί στα ελληνικά (Εκδόσεις ΠΟΛΙΣ, 1995), με προλεγόμενα-μετάφραση και πολύ κατατοπιστικές σημειώσεις του κ. Σταύρου Ζουμπουλάκη. Από την Εισαγωγή, παραλαμβάνουμε τις παρακάτω απόψεις του Λεβινάς. [Για τον Λεβινάς έχει δημοσιευθεί άρθρο στα τεύχη 143 (Μάϊος-Ιούνιος 1996) και 148 (Μάρτιος-Απρίλιος 1997) του περιοδικού μας].

Το Ταλμούδ είναι η καταγραφή της προφορικής παράδοσης του Ισραήλ. Ρυθμίζει την καθημερινή και λατρευτική ζωή καθώς και τη σκέψη -της ερμηνείας των γραφών συμπεριλαμβανομένης- των Εβραίων που ομολογούν την ιουδαϊκή θρησκεία. Διακρίνουμε δύο επίπεδα: στο ένα καταγράφονται στα εβραϊκά οι λόγοι των δασκάλων που ονομάζονται Ταναϊμ (Tanaïm), επιλεγμένοι από τον Ραββί Yehouda Hanassi, ο οποίος τους έδωσε την οριστική γραπτή μορφή τους στο τέλος του 2ου αιώνα μ.Χ., με το όνομα Μισνά (Mishna). Οι Ταναϊμ είχαν σύγγραφα έρθει σε επαφή με την ελληνική σκέψη. Η Μισνά γίνεται αντιζείμενο νέων συζητήσεων οι οποίες διαζέγονται συχνά στα αραμαϊκά από τους δασκάλους που ονομάζονται Αμοραϊμ (Amoraim), οι οποίοι στη διδασκαλία τους χρησιμοποιούν κυρίως τους λόγους των Ταναϊμ που ο Ραββί Yehouda Hanassi δεν είχε συμπεριλάβει στη Μισνά. Αυτοί οι λόγοι που έμειναν απ' έξω και που ονο-

μάζονται Beraïtoth αντιπαράβλλονται προς τη Μισνά και τη φωτίζουν. Της ανοίγουν νέους ορίζοντες. Το έργο των Αμοραϊμ παίρνει, με τη σειρά του, την οριστική γραπτή μορφή του προς το τέλος του 5ου αιώνα και λαβαίνει το όνομα Γκεμάρα (Guemara). Οι ενότητες της Μισνά και της Γκεμάρα (οι οποίες, στις τρέχουσες εκδόσεις, παρουσιάζονται μαζί, η μία ως θέμα που σχολιάζεται από την άλλη, και πλαισιώνονται από τα πιο πρόσφατα σχόλια του Rachi και Τσσαφίτων) συνιστούν το Ταλμούδ.

Το Ταλμούδ υπάρχει σε δύο παράλληλες εκδοχές: η μία, το Ταλμούδ της Ιερουσαλήμ, αντιπροσωπεύει την εργασία των ραββινικών ακαδημιών της Παλαιστίνης, η άλλη, το Ταλμούδ της Βαβυλώνας, μεταγενέστερο κατά έναν αιώνα περίπου, καταγράφει τη δραστηριότητα ονομαστών ακαδημιών που ήταν εγκατεστημένες στη Μεσοποταμία. Τα αποσπάσματα που σχολιάζονται παρακάτω τα έχουμε αντλήσει όλα από το βαβυλωνιακό Ταλμούδ.

Τα ταλμουδικά κείμενα μπορούν να ταξινομηθούν και κάτω από δύο άλλους τίτλους: *Χαλαχά* (*Halakha*) και *Αγγαντά* (*Hagadah*) -χωρίς πάντοτε να ανήκουν αποκλειστικά στη μία ή στην άλλη.

Η *Χαλαχά* είναι η συλλογή των κανόνων που φαινομενικά αφορούν μόνο τη λατρευτική, κοινωνική και οικονομική ζωή των πιστών καθώς και την προσωπική τους κατάσταση. Όλοι αυτοί οι κανόνες έχουν, στην πραγματικότητα, μια φιλοσοφική προέκταση, η οποία υποκαθίσταται συχνά σε προβλήματα που αφορούν «πράξεις που πρέπει να κάνει» κανείς ή «πράξεις που δεν πρέπει να κάνει» και τα οποία φαίνεται να ενδιαφέρουν άμεσα τους δασκάλους.

Είναι βέβαιο ότι, συζητώντας για το δικαίωμα να φάει ή να μη φάει κανείς «αγνό γεννημένο σε μέρα εορτής» ή για την οφειλόμενη αποζημίωση για ζημιές που προκλήθηκαν από ένα «μανιασμένο βόδι», οι σοφοί του Ταλμουδ δεν συζητούν ούτε για αγνά ούτε για βόδια, αλλά, χωρίς να φαίνεται, θέτουν υπό συζήτηση θεμελιώδεις ιδέες. Πρέπει βέβαια να έχεις συναντήσει έναν αυθεντικό δάσκαλο του Ταλμουδ, για να είσαι σίγουρος για αυτό: η αναγωγή από τα λατρευτικά προβλήματα -πολύ σημαντικά για τη συνέχιση του εβραϊσμού- στα φιλοσοφικά προβλήματα, που τα έχουν εδώ και πολύ καιρό ξεχάσει οι σημερινοί ταλμουδιστές, θα απαιτούσε πρόγματι σήμερα επίπονη προσπάθεια και είναι σαφές ότι η προσδοκώμενη ανανέωση των σπουδών σε αυτό το πεδίο δεν γίνεται να αρχίσει από το τέλος.

Αλλά η «φιλοσοφία» ή το ισοδύναμο αυτού που είναι η φιλοσοφία στην ελληνική σκέψη, δηλαδή τη δυτική -εάν το Ταλμουδ δεν είναι φιλοσοφία, οι πραγματείες του είναι μια έξοχη πηγή των εμπειριών από τις οποίες τρέφεται η φιλοσοφία -παρουσιάζεται μέσα στο Ταλμουδ και με τη μορφή απολόγων και αποφθεγμάτων. Πρόκειται για τα χωρία που γειτονεύουν με τη *Χαλαχά* και τα οποία ονομάζονται *Αγγαντά*. Η *Αγγαντά* παρουσιάζεται ειθύς εξ αρχής μια όψη λιγότερο ανστηρή για τους αμύητους ή τους αρχάριους και υπάρχει η άποψη -εσφαλμένη εν μέν- ότι είναι πιο εύκολη. Ανέχεται εν πάση περιπτώσει ερμηνείες διαφόρων επιπέδων. Για τα τέσσερα μαθήματά μας έχουμε αντλήσει σχεδόν αποκλειστικά από την *Αγγαντά*.

Ένα ταλμουδικό κείμενο επομένως δεν ανήκει διόλου στους «ψηφωφελείς λόγους», αν και αυτό το γραμματειακό είδος είναι μία από τις μορφές που μπορεί να πάρουν οι ιδιαίτερες αρετές του, όταν εκφυλίζονται. Μπορούμε όμως να ξαναβρούμε τον αρχικό σκοπό της δύναμής του, ακόμη και όταν περιβάλλεται και εξασθενίζει από σχέψεις που δεν θέλουν να είναι τίποτε άλλο από ευλαβείς. Το ταλμουδικό κείμενο καθ' εαυτό είναι πνευματικός αγώνας και τολμηρό άνοιγμα σε ερωτήματα -ακόμη και στα πιο εξοργιστικά- προς τα οποία ο σχολιαστής πρέπει να ανοίξει το δρόμο, χωρίς να ξεγελαστεί από αυτό που

φαίνεται σαν σχολαστισμός και όπου κατ' ουσίαν, κρύβεται μια άκρα προσοχή στο Πραγματικό. Πατριωδείς, λακωνικές στην ειρωνική ή στεγνή διατύπωσή τους, αλλά με πάθος για κάθε δυνατότητα, οι σελίδες του Ταλμουδ καταγράφουν μια προφορική παράδοση και διδασκαλία που απέκτησαν συμπτωματικά γραπτή μορφή και στις οποίες έχει σημασία να ξαναδώσουμε τη διαλογική ζωή τους και τον πολεμικό τους χαρακτήρα, όπου πολλές φορές -αλλά όχι ανθαιρείς- σημασιές εγείρονται και βουίζουν μέσα σε κάθε λόγο. Αυτές οι σελίδες επιζητούν τον αντίλογο και ελπίζουν να βρουν στον αναγνώστη ελευθερία, επινοητικότητα και τόλμη. Χωρίς αυτά, μια επιχειρηματολογία που υψώνεται στην κορυφή της αφαίρεσης και της ακρίβειας δεν θα μπορούσε να συνυπάρχει με ορισμένα ερμηνευτικά λογικά σχήματα που παραμένουν καθαρά συμβατικά. Πώς είναι δυνατόν μια κυρίαρχη διαλεκτική να συνυπάρχει με ανθαιρείς μεθόδους -εσω και κωδικοποιημένες- οι οποίες θεωρείται ότι συνδέουν βιβλικούς στίχους με τους λόγους του δασκάλου; Αυτές οι «αδυναμίες» δεν εξηγούνται ούτε από την ευσεβεία των συγγραφέων ούτε από την ευπιστία του κοινού. Πρόκειται για υπαινιγμούς υπερχυτίζων πνευμάτων που σφίγγονται με ταχύτητα και απευθύνονται στους ομολόγους τους. Παίρνουν άλλους δρόμους από αυτούς που θα δικαιολογούσαν τις γενικευμένες δασκαλίες οι οποίοι καταφεύγουν στην αυθεντία ενός γραμματος αποκεκαλημένου και εξβιαζόμενου.

Να επικαλείται κανείς την ελευθερία και τον μη-δογματισμό στην ερμηνεία σημαίνει, στις μέρες μας, είτε ότι υιοθετεί την ιστορική μέθοδο είτε, όταν πρόκειται για κείμενο που αναφέρεται στα θρησκευτικά δεδομένα και το οποίο κατατάσσουμε αμέσως στη μυθολογική γραμματεία, ότι μπαίνει στην περιοχή της δομικής ανάλυσης. Κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί τα φώτα της ιστορίας. Φρονούμε όμως ότι δεν επαρκούν για όλα. Θεωρούμε ότι το ταλμουδικό κείμενο και ο εβραϊσμός που φανερώνεται σε αυτό είναι η διδασκαλία και όχι ένα μυθολογικό πλέγμα κάποιων επιβιώσεων. Η προσπάθεια μας επομένως συνίσταται κατ' αρχάς στο να το διαβάσουμε αβρόχως τα δεδομένα και τις σημασιές του, χωρίς να αναμιγνύουμε τη σημασία που προκύπτει από τη σύγκληση τους με τα ερωτήματα που θέτουν στον ιστορικό και τον φιλόλογο. Οι θεατές του σαιξπηρικού θεάτρου περινοήσαν άραγε τον καιρό τους ασκώντας το κριτικό πνεύμα τους να σκέφτεται ότι εκεί όπου η λιναρίδα έδειχνε ένα παλάτι ή ένα δάσος δεν βρισκόταν παρά γιγινά σάνδια; Μόνο ύστερα από αυτήν την αρχική προσπάθεια ανάγνωσης, επιχειρούμε να μεταφράσουμε τη σημασία που μας υποδεικνύουν τα δεδομένα του κειμένου σε συγχρονική γλώσσα, δηλαδή σε προβλήματα που απασχολούν τον άνθρωπο που έχει διαμορφωθεί από πνευματικά πηγάδια άλλες από εκείνες του εβραϊσμού και η σύγκληση των οποίων συνιστά τον πολιτισμό μας. Ο κίχρος σκοπός της

ερμηνείας μας είναι να συναγαχούμε ορισμένες καθολικές απόψεις από την φαινομενική μεριζότητα όπου μας εργάζονται τα δεδομένα τα οποία αντλούμε από αυτό που, αδόκιμα, ονομάζουμε εθνική ιστορία του Ισραήλ. Δίνουμε εξηγήσεις για αυτόν τον κανόνα καθολικεύσης ή εσωτερικεύσης στις πρώτες σελίδες των μαθημάτων που δημοσιεύονται εδώ¹. Ο τρόπος μας προϋποθέτει ότι οι διάφορες εποχές της ιστορίας μπορούν να επικοινωνούν γύρω από σημασίες που αποτελούν αντιζείμενο σκέψης, όποιες και να είναι οι παραλλαγές του σημαίνοντος υλικού που τις υποδεικνύει. Άραγε οι άνθρωποι τα έχουν όλα σκεφτεί από πάντα; Η απάντηση απαιτεί περιποίηση. Όλα τα σκεφτήσαν, τουλάχιστον γύρω από τη Μεσόγειο, κατά τη διάρκεια των λίγων αιώνων που προηγήθηκαν ή ακολουθήσαν την αρχή της χριστιανικής εποχής. Το αξίωμα αυτό κάνει την ερμηνεία που προτείνουμε απερίσπαστη: Η ερμηνεία μας διατρέχει με πλήρη συνείδηση τον κίνδυνο αυτής της απερίσκεπτης. Στηρίζεται σε μια ακόμη πιο απερίσπαστη απερίσκεπτα και στην οποία δεν μπορούμε παρά να συνεχίσουμε να εκθέτουμε τον εαυτό μας, με το να αναδεχόμαστε συνειδητά τη διάρκεια, τη συνέχεια και την ενότητα της αυτοσυνειδησίας του Ισραήλ, διαμέσου των αιώνων και, τελικά, με το να αναδεχόμαστε την ενότητα της συνείδησης μιας ανθρωπότητας που διεκδικεί το δικαίωμά της να είναι αδελφωμένη και ενιαία μέσα στον χώρο και στον χρόνο και την ιδέα της οποίας είχε σχεδιασγραφήσει η ιστορία του Ισραήλ, ακόμη και αν η ανθρωπότητα, έχοντας πλέον συνείδηση της ενότητάς της, επιτρέπει στον εαυτό της να αμφισβητεί την κλήση του Ισραήλ, τη συγκεκριμένη καθολικότητά του. Ο αντισημιτισμός -φαινόμενο μοναδικό στο είδος του- δεν βεβαιώνει την υπερχολογική φύση της; Αθάνατος αντισημιτισμός ο οποίος διαφωνίζεται με τη μορφή του αντισημιτισμού, τώρα που η εβραϊκή ιστορία θέλει να είναι και γη, στη γη την ίδια όπου η συγκεκριμένη καθολικότητά της συνέβαλε στο να ενώσει τους ανθρώπους και όπου η απολυτότητα της διάξευξης εθνικού-καθολικού μετριάζεται.

Οι σημασίες φωτόσο που διδάσκουν τα ταλμουδικά κείμενα, και των οποίων θα θέλαμε να δείξουμε τη διάρκεια, υποδεικνύονται από σημεία τα οποία έχουν αντλήσει την υλικότητά τους από τη Γραφή, από τις διηγήσεις της, από την αστική και λατρευτική νομοθεσία της, από έναν ολόκληρο κατάλογο παλαιαδιαθηκικών εννοιών, καθώς και από έναν ορισμένο αριθμό γεγονότων, καταστάσεων ή, γενικότερα, σημείων αναφοράς, συγχρόνων των ραββίνων -ή των δασκάλων- που μιλάνε στο Ταλμούδ.

Παρά τις νοηματικές παραλλαγές που μπορεί να υπέστησαν κατά τη διάρκεια των αιώνων τα στοιχεία αυτού του σημαίνοντος καταλόγου, παρά την ενδεχομενικότητα των περιστάσεων μέσα στις οποίες τα σημεία αυτά καθιερώθηκαν για πρώτη φορά και απέκτησαν τη δύναμη υποβολής που έχουν, δεν νομίζουμε ότι μια καθαρά ιστορική

ερευνα αρκεί για να φωτίσει αυτόν τον συμβολισμό: ακόμη λιγότερο μας φαίνεται ότι θα είχε θέση εδώ μια φορμαλιστική αναζήτηση δομικού τύπου.

Είναι νόμιμο, όντως, να διακρίνουμε στο παρελθόν δύο περιοχές: εκείνη που ανήκει αδιαμφισβήτητη στην ιστορία, η οποία δεν γίνεται κατανοητή παρά μόνο ύστερα από την επιστημονική και κριτική μεσολάβηση του ιστορικού και η οποία έχει ανατοφεντα μια μυθική διάσταση, και αυτή που ανήκει σε μια πιο πρόσφατη εποχή και ορίζεται από την άμεση σύνδεσή της με το παρόν και με την κατανόηση αυτού του παρόντος².

Μπορούμε να ονομάσουμε αυτόν τον άμεσο δεσμό ζωντανή παράδοση και με αυτήν τη ζωντανή παράδοση να ορίζουμε ένα παρελθόν ως σύγχρονο. Οι βιβλικές διηγήσεις και σκέψεις ανήκουν στην πρώτη περιοχή. Μόνο η πίστη επιτρέπει να τις προσπελάσουμε με άμεσο τρόπο. Οι σύγχρονοι, που έχουν απωλέσει αυτήν την προσπέλαση, τις προσεγγίζουν ως μύθους και δεν μπορούν να αποσπάσουν από τη μυθολογία τα πραγματικά δεδομένα και τις μορφές της Βίβλου, χωρίς να καταφύγουν στην ιστορική μέθοδο. Το έργο του Ταλμούδ όμως, παρά την αρχαιότητά του και ακριβώς λόγω της συνέχειας των ταλμουδικών σπουδών, ανήκει ακόμη, όσο παράδοξο μπορεί να φαίνεται αυτό, στη σύγχρονη ιστορία του εβραϊσμού. Μαζί του ανοίγει ένας άμεσος διάλογος. Αυτή είναι, χωρίς αμφιβολία, η πρωτοτυπία του εβραϊσμού: η ύπαρξη μιας αδιάκοπτης παράδοσης μέσω της μεταβίβασης και του σχολιασμού των ταλμουδικών κειμένων, σχόλια που επικαλύπτονται από άλλα σχόλια.

Το Ταλμούδ δεν είναι απλή προέκταση της Βίβλου. Θέλει να είναι ένα δεύτερο στρώμα σημασιών. Με κριτική διάθεση και πλήρη συνείδηση, αναδιατυπώνει τις σημασίες της Γραφής με ορθολογικό πνεύμα. Οι δάσκαλοι του Ταλμούδ, οι Ραββί, αυτοαποκαλούνται *Hakhamim* και περιβάλλονται με ένα κύρος διαφορετικό από εκείνο των προφητών: ούτε κατώτερο ούτε ανώτερο. Η λέξη *Hakham* σημαίνει άραγε σοφός, επιστήμονας ή λογικός άνθρωπος; Θα χρειαζόταν εδώ μια ακριβής φιλολογική έρευνα. Πάντως οι ίδιοι οι ταλμουδιστές, αναφερόμενοι στους Έλληνες φιλοσόφους, τους αποκαλούν *Hakmei Yavan*, "*Hakhamim*" της Ελλάδος.

Αυτό που ο κ. Ρικέρ (Ricoeur) λέει για την ερμηνευτική, αντιθέτοντάς την προς τη δομική ανάλυση, η οποία είναι ακατάλληλη για την κατανόηση των σημασιών που παράγουν από τις ελληνικές και σημιτικές πηγές, επαληθεύεται και στην ερμηνεία των ταλμουδικών κειμένων. Τίποτε δεν μοιάζει λιγότερο στη δομή της «άκριας» σκέψης. Κατά κανένα τρόπο το Ταλμούδ δεν προεκτείνει τον «τρόπο» της Βίβλου, ακόμη και αν θέλαμε να την θεωρήσουμε μυθική. Η Βίβλος παρέχει τα σύμβολα, αλλά το Ταλμούδ δεν είναι το «πλήρωμά» της, με την έννοια που η Καινή Διαθήκη διατείνεται ότι είναι το πλήρωμα και η προέκταση της Παλαιάς. Γι' αυτό υπάρχει στο Ταλ-

μούδ μια διαλεκτική, επιχειρηματολογούσα γλώσσα και η οποία διηγείται τον «βιβλικό μύθο» (ή αυτό που ονομάζουμε έτσι από πνευματική χοντροκοπία περισσότερο παρά από ασέβεια, παραγνωρίζοντας την ταλμουδική παράδοση που μας τον έχει παραδώσει) επιβαρύνοντας την περίπτωση του, εάν μπορούμε να εκφραστούν έτσι, με κάτι το ακαθόριστο ειρωνικό και προκλητικό. Όποιες και αν είναι οι δομές που πολύ ωφέλιμα θα μπορούσε κάποιος να συναγάγει από την ταλμουδική μέθοδο, θα σχετίζονται με εκείνες τις οποίες καμιά σκέψη δεν μπορεί να αποφύγει, ούτε και αυτή ακόμη, χωρίς αμφιβολία, των οπαδών του δομομοιού. Από μορφική άποψη τέλος, ο τρόπος με τον οποίο το Ταλμούδ χρησιμοποιεί τα βιβλικά δεδομένα για να παρουσιάσει τη σοφία του, είναι πολύ διαφορετικός από τη «συναρμολότηση» που θα χρησιμοποιούσε η άγρια σκέψη: δεν καταφεύγει σε υπολείμματα αυτού που χρησίμευε αλλού αλλά στη συγκεκριμένη πληρότητά του. Όλες οι όψεις του αντικειμένου-συμβόλου διατηρούν τη δύναμη υποβολής τους, με αποτέλεσμα το συμβολικό ένδυμα που παίρνει όλες τις μορφές του να είναι αόρατο διά γυμνών οφθαλμών, ο οποίος μάλιστα έχει την τάση να συγχέει αυτόν τον τρόπο προσφυγής στους στίχους με την ειδωλολατρία των γράμματος. Στην πραγματικότητα, η κυριολεκτική σημασία, η οποία είναι πλήρως σημαίνουσα, δεν είναι ακόμη το σημαινόμενο. Αυτό εξακολουθεί να είναι ζητούμενο. Ο συμβολισμός εδώ δεν περιέχει συμβατικά στοιχεία που θα έρχονταν να κολληθούν πάνω στη σάρκα του συμβόλου ούτε επιλογές που θα ευνοούσαν τη συμβολίζουσα λειτουργία αυτής ή εκείνης της πλευράς του. Η συγκεκριμένη σάρκα του συμβόλου δεν μαρμαζώνει κάτω από το συμβολικό ένδυμα που μια σύμβαση ή μια περίπτωση της προσφέρει. Δημιουργεί σημασίες με όλη την πληρότητά του και με ό,τι τον προσθέτει η κατοπινή ιστορία του. Ο σχολιασμός ανεχόταν πάντοτε αυτόν τον εμπλουτισμό του συμβόλου από το συγκεκριμένο.

Με αφετηρία αυτήν την πληρότητα, με τις ανεξάντλητες κυριολεκτικά δυνατότητες, πληρότητα την οποία διανοίγει σε αυτές το καθορισμένο περίγραμμα αυτών των αντικειμένων-σημείων, τα σχόλια ξανάρχισαν από γενιά σε γενιά. Το Ταλμούδ, σύμφωνα με τους μεγάλους δασκάλους αυτής της επιστήμης, δεν γίνεται κατανοητό παρά μόνο με αφετηρία τη ζωή. Και αυτό δεν ισχύει μόνο για την ίδια τη διδασκαλία που κομίζει και η οποία προϋποθέτει την πείρα της ζωής (δηλαδή πολλή φαντασία), αλλά αφορά και την κατανόηση και την πρόσληψη των ιδίων των σημείων. Όντας συγκεκριμένες πραγματικότητες, τα σημεία αυτά είναι ετούτο ή εκείνο, ανάλογα με τις περιστάσεις της ζωής. Έτσι, τα σημεία αυτά -βιβλικοί στίχοι, αντικείμενα, πρόσωπα, καταστάσεις, τελετές- λειτουργούν ως τέλεια σημεία: όποιες και αν είναι οι μεταβολές που το γίνεσθαι εισάγει στην αισθητή ύφανσή τους, διατηρούν το προνόμιο να αποκαλύπτουν τις ίδιες σημασίες

ή τις νέες όψεις των ιδίων αυτών σημασιών. Σημεία τέλεια, αναντικατάστατα και με αυτήν την έννοια -την καθαρά ερμηνευτική- σημεία ιερά, γράμματα ιερά, αγίες γραφές. Ποτέ η σημασία αυτών των συμβόλων δεν εξοβελίζει πλήρως την υλικότητα των συμβόλων που την υποβάλλουν και τα οποία διατηρούν πάντοτε μιαν απροσδόκητη δύναμη να ανανεώνουν αυτήν τη σημασία. Ποτέ το πνεύμα δεν εξοβελίζει το γράμμα που το αποκαλύπτει. Απεναντίας, το πνεύμα αφεντίζει μέσα στο γράμμα νέες δυνατότητες υποβολής σημασιών. Η ταλμουδική σκέψη φωτίζει τα σύμβολα που είναι οι φορείς της και ζωντανεύει τη συμβολική δύναμή τους. Αλλά, επιπλέον, αυτά τα σύμβολα, τα οποία είναι πραγματικότητες και συχνά μορφές και πρόσωπα συγκεκριμένα, δέχονται από τις σημασίες τις οποίες αφεντίζουν έναν φωτισμό που πέφτει πάνω στη συγκεκριμένη τους ως αντικείμενον, πάνω στις βιβλικές αφηγήσεις στις οποίες πρόσωπα και πράγματα διαπλέκονται. Το Ταλμούδ, με αυτήν την έννοια, σχολιάζει τη Βίβλο. Υπάρχει εδώ ένα ασταμάτητο πήγαιν' έλα. Από την ιστορική μέθοδο θα μπορούσε να διαφύγει αυτό το πήγαιν' έλα που σπινιά την ταλμουδική διαλεκτική. Η ιστορική μέθοδος θα ενείχε τον κίνδυνο να προσκαλλήθει στην καταγωγή των συμβόλων τα οποία, στο καιρό, έχουν υπεργεί το νόημα που είχαν την εποχή που πρωτοεμφανίστηκαν. Θα μπορούσε να τα φτωχύνει ή να τα υποβιβάσει, εγκαθιστώντας τα στη μικρή ιστορία ή στο τοπικό γεγονός τα οποία στάθηκαν η αφετηρία τους.

Οι δυνατότητες σημασίας με αφετηρία ένα συγκεκριμένο αντικείμενο, ελευθερωμένο από την ιστορία του -πηγή μιας μεθόδου σκέψης που έχουμε ονομάσει παραδειγματική- είναι αμέτρητες. Απαιτώντας τη χρήση σπινιών θεωρητικών ικανοτήτων, εκδιπλώνονται μέσα σε έναν πολυδιάστατο χώρο. Η διαλεκτική του Ταλμούδ παίρνει ρυθμό ωκεάνιο.

Τα σχόλια που αποπειραθήκαμε δεν ανταποκρίνονται βεβαίως στις απαιτήσεις που μόλις περιγράψαμε και, υπ' αυτήν την έννοια, παραμένουν ατελείωτα. Ένας περσωνικός όμως δάσκαλος, ο Σουτσάνι (Chouchani), που πληροφορηθήκαμε τον θάνατό του στη Λατινική Αμερική ενόσω τιπωνόταν η παρούσα συλλογή μελετών, μας έδειξε τις δυνατότητες της αληθινής μεθόδου. Κατά τη γνώμη μας, κατέστησε παντοτινά αδύνατη τη δογματική προσέγγιση του Ταλμούδ, τη βασισμένη στην απλή πίστη ή ακόμη και τη θεολογική προσέγγιση. Η δοκιμή μας πρέπει να βεβαιώνει αυτήν την αναζήτηση ελευθερίας, αν όχι μια κατακτημένη ελευθερία. Σε αυτήν την ελευθερία θα ήθελε να καλέσει και άλλους αναζητητές. Χωρίς αυτήν, η κεραιωτική άσκηση της νόησης που έχει αποτυπωθεί στις σελίδες του Ταλμούδ μπορεί και αυτή να μετατραπεί σε δόξη και ευλαβικό ψήθυρο, σε μια εκ των προτέρων αποκτημένη συγκεκριμένη, πράγματα που μπορούμε να προσφέρουμε σε ταλμουδιστές, η οικειότητα των οποίων με αυτές τις σελίδες είναι παρταγμένα αξιοζήλευτη.

Αν και διαμορφωμένοι, από νεαρή ηλικία, με τα τετράγωνα γραμμάτια, πλησιάσαμε αργά -και στο περιθώριο καθαρά φιλοσοφικών σπουδών- τα ταλμουδικά κείμενα, τα οποία δεν μπορεί να τα χειριστεί κανείς ατιμωρητή ως ερμηνευτής. Επίσης, στις διαλέξεις που είναι συγκεντρωμένες σε αυτόν τον τόμο, πήραμε ορισμένες προφυλάξεις, παρά τους κινδύνους που ενέχουν. Στο πέλαγος του Ταλμούδ προτιμήσαμε να πλεύσουμε κοντά στις ακτές, επιλέγοντας για σχολιασμό αποσπάσματα που δέχονται και μια σχετικά εύκολη ερμηνεία. Οι επιφυλάξεις που διατυπώνουμε στον πρόλογο καθεμιάς από αυτές τις διαλέξεις δεν είναι επομένως εκδηλώσεις ψευτικής μετριοφροσύνης. Η μεγαλύτερη μέριμνά μας, παρ' όλα όσα μπορεί να φανούν καινούργια στον τρόπο ανάγνωσης που έχουμε υιοθετήσει, είναι να ξεχωρίσουμε το πνευματικό και διανοητικό μεγαλείο του Ταλμούδ από τις αδεξιότητες της δικής μας ερμηνείας. (Ο τρόπος αυτός, παρά το όποιο προσωπικό ύψος του, είναι κοινός με ένα ολόκληρο κίνημα, που διαμορφώθηκε στον χώρο του γαλλικού εβραϊσμού μετά την απελευθέρωση, και στο οποίο ο αλησμόνητος φίλος μας Ζακόμπ Γκορντέν (Jacob Gordin) έπαιξε εξέχοντα ρόλο, κίνημα που το ονομάζουμε μερικές φορές χαριτολογώντας Σχολή του Παρισιού.)

Τα μαθήματά μας, παρά τις ατέλειές τους, θα ήθελαν να διαγράψουν το πεδίο όπου θα ήταν δυνατή μια ανάγνωση του Ταλμούδ η οποία δεν θα περιοριζόταν ούτε στη φιλολογία ούτε στην ευλάβεια απέναντι σε ένα «προσφυγικό αλλά παρωχημένο» παρελθόν ούτε σε μια θρησκευτική πράξη λατρείας, αλλά μια ανάγνωση που θα αναζητά προβλήματα και αλήθειες και η οποία -όχι λιγότερο από την επιστροφή σε μιαν ανεξάρτητη πολιτική ζωή στο Ισραήλ- είναι αναγκαία σε ένα Ισραήλ που επιθυμεί να διατηρήσει την αυτοσυνειδησία του στον σύγχρονο κόσμο, αλλά που μπορεί να ταλαντεύεται ενώπιον μιας επιστροφής η οποία θα ήθελε να είναι μόνο πολιτική. Οι σοφοί του Ταλμούδ έχουν αντιδιαστείλει την κατοχή της γης του Ισραήλ από την ιδέα της κληρονομιάς: η δεύτερη μεταβιβάζει την πατρική περιουσία στα παιδιά, ενώ η πρώτη επιστρέφει τα αγαθά των γιών στους πατριάρχες, πατέρες της ιερής ιστορίας, τους μόνους που έχουν δικαίωμα κατοχής. Η ιστορία αυτής της γης δεν διαχωρίζεται από την ιερή ιστορία. Ο σιωνισμός δεν είναι θέληση για δύναμη. Μια σύγχρονη ωστόσο διατύπωση της ταλμουδικής σοφίας είναι απαραίτητη και σε όλους όσοι θέλουν να είναι Εβραίοι έξω από τη γη του Ισραήλ. Πρέπει, τέλος, να είναι προσιτή στους καλλιεργημένους ανθρώπους όλου του κόσμου, οι οποίοι χωρίς να αποδέχονται τις απαντήσεις που δίνει ο εβραϊσμός στα ζωτικά προβλήματα της παρούσης στιγμής, ενδιαφέρονται για τον αυθεντικό πολιτισμό του Ισραήλ.

Να δοθεί σε μια τέτοια σπουδή όλο το εύρος που της αξίζει, να μεταφραστεί σε σύγχρονη γλώσσα η σοφία του Ταλμούδ και να αντιμετωπηθεί με τις μέριμνες της εποχής

μας, είναι μια από τις υψηλότερες υποχρεώσεις του εβραϊκού πανεπιστημίου της Ιερουσαλήμ. Δεν είναι αυτή η ευγενέστερη ουσία του σιωνισμού; Τι άλλο είναι αυτός, παρά η λύση μιας αντίφασης που διχάζει βαθιά και τους Εβραίους που είναι ενσωματωμένοι στα ελεύθερα έθνη και τους Εβραίους που αισθάνονται διασκορπισμένοι; Η προσήλωση σε έναν εβραϊκό πολιτισμό κλειστό στο διάλογο και στην πολεμική με τη Δύση οδηγεί τους Εβραίους στο γκέτο και στη φυσική εξόντωση. Η είσοδος στην Πόλη τους οδηγεί στην εξαφάνιση μέσα στον πολιτισμό εξείνων που τους φιλοξενούν. Με τη μορφή αυτόνομης πολιτικής και πολιτιστικής υπόστασης, ο σιωνισμός καθιστά δυνατό παντού έναν δυτικό Εβραίο, Εβραίο και Έλληνα συνάμα. Επομένως, η μετάφραση «στα ελληνικά» της σοφίας του Ταλμούδ είναι το ουσιαστικό έργο του πανεπιστημίου του εβραϊκού κράτους, η οποία αξίζει περισσότερο τις προσπάθειές του από ό,τι η σημαντική φιλολογία, για την οποία αρχούν τα πανεπιστήμια της Ευρώπης και της Αμερικής. Ο εβραϊσμός της Διασποράς και ένας ολόκληρος κόσμος, εκπληκτος από την πολιτική αναγέννηση του Ισραήλ, αναμένουν την Τσρά της Ιερουσαλήμ. Η Διασπορά, χτυπημένη στις ζωτικές δυνάμεις της από τον χιτλερισμό, δεν έχει ούτε τη γνώση ούτε το κουράγιο που απαιτούνται για την πραγματοποίηση ενός τέτοιου σχεδίου.

Ελπίζουμε ωστόσο ότι οι αναγνώστες που θα διακριθούν στα σχόλιά μας, τις πηγές και τα αποθέματα του μεταχριστιανικού εβραϊσμού -ο οποίος δεν είχε καμμία ανάγκη από τα «χειρόγραφα της Νεκράς Θαλάσσης» για να μάθει ότι ήταν ζωντανός στην αυγή του χριστιανικού κρηγύματος και ζωντανός μάλιστα με έναν τρόπο ολότελα διαφορετικό από εκείνον που αντανακλάται στα χειρόγραφα αυτά- ελπίζουμε λοιπόν ότι οι αναγνώστες αυτοί θα διακρίνουν επίσης τα όρια του εγχειρήματός μας και δεν θα φαντάζονται, αφού θα έχουν κλείσει αυτό το βιβλίο, ότι γνωρίζουν κιόλας αυτό που μόλις διέβλεψαν. Πρόκειται για έναν πνευματικό κόσμο απείρως πιο σύνθετο και πιο εκλεπτυσμένο από τις αδέξιες αναλύσεις μας. Ο εβραϊσμός ζει μέσα εκεί αιώνες ολόκληρους, έστω και αν αρχίζει να λησμονάει τα θεμέλια αυτού του κόσμου. Πρόκειται για έναν κόσμο που δεν το υποψιάζονταν η περιβάλλουσα κοινωνία, στην οποία αρκούσαν για το θέμα αυτό κάποιες στοιχειώδεις έννοιες, οι οποίες την απάλλαξαν από την υποχρέωση να διερωτηθεί για το μυστικό αυτών των ανθρώπων, που της ήταν αρχετό να τους αποκαλεί ξένους για να εξηγεί την παραδοξότητά τους.

1. Τα εβραϊκά της Μίσνα -διαφορετικά κατά τη δομή τους από τα εβραϊκά της Παλαιάς Διαθήκης- αποτελούν μία από τις κύριες πηγές της νεότερης εβραϊκής γλώσσας.

2. Βλ. επίσης το βιβλίο του Λεβινάς *Difficile Liberté* [Δυσκόλη Ελευθερία], σ. 95 ες, σ. 114 και *passim*.

3. Βλ. Gerhard Krueger, *Critique et morale chez Kant* [Κριτική και ηθική στον Καντ] (γαλλική μετάφραση από τις εκδόσεις Beauchesne), σ. 26 και επόμενες.

Η παλαιά Ισραηλτική Σχολή της Δράμας. Σήμερα δεν υπάρχει πια.

Οι Εβραϊκές Κοινότητες κατά την Βουλγαρική Κατοχή

Του **Ζ. ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ Κ. ΑΠΟΣΤΟΛΑΤΟΥ**
πρ. Υπουργού

Στην πολύ ενδιαφέρουσα έρευνα του **Ζ. Βασίλη Ριτζαλέον**, που δημοσιεύθηκε στα "Χρονικά" του Ιουλίου-Αυγούστου 1999, θα προσθέσω μια ανάλογη αναφορά που έγινε σε πρόσφατη ιστορική έκδοση.

Η "Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας" κυκλοφόρησε μελέτη με τίτλο: "1941-1944. Σκληροί Αγώνες και Μεγάλες Θυσίες του Λαού της Ανατολικής Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης".

Συγγραφέας του πονήματος αυτού είναι ο Δημήτρης Καραϊσαρόλης, δάσκαλος και παιδαγωγός που δίδαξε πάνω από τριάντα χρόνια σε σχολεία της Δράμας, των Αθηνών και του Μονάχου.

Έχασε τον πατέρα του στις σφαγές της Δράμας κατά την 1η Οκτωβρίου 1941 και στις αρχές του 1944, σε ηλικία μόλις 17 ετών, εντάχθηκε στα αντάρτικα τμήματα των Εθνικοσυντακτικών Δυνάμεων της Ανατολικής Μακεδονίας.

Για τη συμμετοχή του στον ένοπλο αγώνα κατά

των κατακτητών Βουλγάρων τιμήθηκε με το "Μετάλλιο Εθνικής Αντιστάσεως" και το "Μετώλιο Εξαιρέτων Πράξεων".

Ο θάνατος τον πρόλαβε τον Αυγούστο 1994 πριν τυπωθεί το βιβλίο του.

Αφιέρωσε ένα ολόκληρο κεφάλαιο με τίτλο «Οι διωγμοί των Εβραίων στην Βορειο-Ανατολική Ελλάδα».

Μεταξύ άλλων αναφέρει: "Η μεγάλη τραγωδία άρχισε τη νύχτα της 3ης προς 4η Μαρτίου 1943. Οι Κατοχικές Δυνάμεις παραβίασαν σιγήχρωνα όλα τα εβραϊκά στίτια. Ξεσήκωσαν αιφνιδιαστικά τους άντρες, τις γυναίκες, τους γέροντες, τα παιδιά από τα κρεβάτια τους και τους οδήγησαν σε κατανταστικές και άλλους κλειστούς χώρους των πόλεων Σερρών, Δράμας, Καβάλας, Ξάνθης, Κομοτηνής, Αλεξανδρούπολης.

Τρεις μέρες σε ψυχρούς χώρους με θερμοκρασία πέντε βαθμούς κάτω από το μηδέν, χωρίς τροφή και νερό τις διαδέχτηκαν άλλες πιο ψυχρές και πιο δύσκολες.

Ακολούθησε το φοβερό μακάβριο φόρτωμα".

Το ιερό (Εχάλ) της παλαιάς Συναγωγής της Καβάλας που καταστράφηκε από τους Βούλγαρους.

Οι προσωπικότητες των Αθηνών

Σε σχέση με τα γεγονότα της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, τη Βουλγαρική Κατοχή και το διωγμό των Εβραίων θεωρώ χρήσιμο να αναφέρω συνήχησή μου με τον αιμνήστο καθηγητή Χρυσό Ευελπίδη, στις αρχές της δεκαετίας του 1960, τότε Πρόεδρου του Συνδέσμου "Ελλάς-Ισραήλ", και με την τότε ιδιότητά μου του Εκδότου και Διευθυντού του μηνιαίου περιοδικού "Ελλάς-Ισραήλ", όταν κατά την Κατοχή στην Αθήνα μου ανέφερε τη σύσταση μιας επιτροπής Μακεδόνων και Θρακών.

Η επιτροπή αυτή, που αποτελείτο από πολίτες και επιστήμονες που κατάγονταν από τη Μακεδονία και τη Θράκη, απηύθυνε στις 7 Ιουλίου 1943, από την Αθήνα, την πιο κάτω διακήρυξη προς τον Λαό της Βορείου Ελλάδος:

Το ιστορικό κείμενο

«Μετά βαθυτάτης συγκινήσεως οι εν Αθήναις Μακεδόνες και Θράκες πάσης κοινωνικής τάξεως πληροφορήθησαν την νέαν δοκιμασίαν εις ην πρό-

κειται να υποβληθή ο Λαός της Βορείου Ελλάδος συνεπεία της αποφασισθείσης υπό των αρχών κατοχής εισόδου του βουλγαρικού στρατού εις το μεταξύ Αζιού και Στρυμόνος τμήμα. Επαρχία ποτισθείσα με το χιθὲν ἀφθονον αἷμα των τέκνων της Ελλάδος θα καταπατηθὸν και πάλιν, ἔστω και προσωρινῶς, ὑπὸ του Βουλγάρου επιδρομέως και η μετὰ τὸσον θησιῶν κτηθείσα ελευθερία του Ἑλληνικοῦ Λαοῦ των επαρχιῶν τούτων εκτίθεται ανυπεράσπιστος εις την επιβουλὴν του τσακίς επιβουλευθέντος την Ἑλληνικότητα αὐτῶν εχθροῦ.

Προβάλλει αἰαίσιον το φάσμα του κινδύνου της επεκτάσεως των τραγικῶν πιέσεων της Ανατολικῆς Μακεδονίας και Θράκης και εις τας ανωτέρω επαρχίας και ρίγη φρίκης και αγανακτήσεως καταλαμβάνουν πάσαν Ἑλληνικὴν καρδίαν.

Ἀλλ' εἶναι βέβαιον ὅτι η διαμέσου σκληροτέρων δοκιμασιῶν σφρηλατηθεῖσα Ἐθνικὴ ψυχὴ του Ἑλληνικοῦ Λαοῦ της Βορείου Ελλάδος ου μόνον δεν θέλει χαμηλὴ προ οἰαδήποτε πιέσεως, ἀλλ' ἀντιθέτως θα ανδρωθῇ προς διάσωσιν της Ἐθνικῆς ανεξαρτησίας και ακεραιότητος της χώρας.

Ἀπτόητος ο πληθυσμὸς της Βορείου Ελλάδος οφείλει να παραμείνη ακλόνητος εις τας θέσεις του,

αμυνόμενος των Βοιωτών και Εσσιών αυτού και αγωνιζόμενος τον σιωπηρόν αγώνα της αλωβήτου διατηρήσεως των εθνικών ιδεωδών και παραδόσεων, έχων εδραϊαν την πεποίθησιν, ότι εν καιρώ θέλει αποδοθή αυτό η υπεσχημένη δικαιοσύνη...».

Ποιοί υπέγραψαν

Τη διακήρυξη υπέγραψαν οι εξής: Αντ. Κεραμόπουλος, Αλέξ. Σβώλος, Δημ. Γ. Δίγκας, Π. Λεβαντής, Μιχ. Κύρκος, Α. Πάζης, Α. Μπακάλασης, Γ. Εξηνητάρης, Π. Τζεριμάς, Φ. Μανουηλίδης, Ιωαν. Μιχαήλ, Μ. Μαυροκορδάτος, Γ. Χωνάις, Κ. Γιαβάσογλου, Α. Ραλλίδης, Β. Βασιλικός, Α. Λαδάς, Φ. Θεοδορίδης, Χρ. Λιώτης, Ι. Λιούμπας, Κίμων Κοντοδίνας, Γ. Βαρθούτης, Αντ. Θεολογίτης, Κων. Καραμανλής, Γρηγ. Ταληζίδης, Γρηγ. Χρυσοστόμου, Δημ. Ανδρεάδης, Γεώργ. Παπαθανασίου, Ιωάν. Καραγεωργίου, Γ. Μανασής, Αστ. Χατζηρίνας, Ν. Τερμεντζής, Στ. Νικολαΐδης, Χρ. Ευελπίδης, Π. Κυρίτης.

Όπως μπορεί να διαπιστώσει ο αναγνώστης την Διακήρυξη υπογράφει ο νεαρός τότε τ. Βουλευτής Κ. Καραμανλής, γνωστοί υπουργοί και βουλευτές της προπολεμικής εποχής και των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων όπως ο Α. Σβώλος, ο Δ. Δίγκας, ο Π. Λεβαντής, ο Γ. Εξηνητάρης, ο Γ. Βαρθούτης, ο Α. Θεολογίτης, ο Στ. Νικολαΐδης, ο Μιχ. Κύρκος κτλ. όπως και γνωστοί επιστήμονες: ο Ακαδημαϊκός Α. Κεραμόπουλος, ο Χ. Ευελπίδης, ο Αλέξ. Σβώλος κτλ.

Η Γερμανική αντίδραση

Για την παραπλάνηση του ελληνικού λαού σε ό,τι αφορά την επέκταση της Βουλγαρικής Κατοχής Δυτικά του Στρυμόνα, στην επαρχία Βισαλτίας Σερρών και στους Νομούς Χαλκιδικής, Κιλκίς και Πέλλης, αλλά και σε τμήματα του νομού Φλωρίνης, στις 14 Ιουλίου 1943 (δηλαδή μία εβδομάδα μετά την Διακήρυξη των προσωπικοτήτων), η Υπηρεσία του Πληρεξουσίου του Ράιχ στην Ελλάδα Γκύντερ Άλτενμουργκ έδωσε στη δημοσιότητα την παρακάτω Ανακοίνωση (βλέπε και εφημερίδα "Βραδυνή" 14 Ιουλίου 1943).

«Δια στρατιωτικούς λόγους, οφειλομένους εις την γενικήν πολεμικήν κατάστασιν και εξ αιτίας

Η Συναγωγή Κομοτηνής που καταστράφηκε κατά την Κατοχή.

της πληγής των ανταρτών, της οποίας ο αντίκτιπος εκδηλώνεται καθημερινώς περισσότερον επί ζημιά του ελληνικου πληθυσμου, κατέστη αναγκαία η ενίσχυσις των στρατευμάτων κατοχής εν Ελλάδι. Εν τω πλαίσίω των μέτρων τούτων την από στρατιωτικής απόψεως ασφαλείαν εις την περιοχάν ανατολικώς του ποταμού Αξιού, πλην της πόλεως Θεσσαλονίκης και των περιχώρων της, ανέλαβον βουλγαρικά στρατεύματα. Κατόπιν του δια στρατιωτικούς λόγους αναγκασίου καταστάντος μέτρου τούτου, θα ενισχυθή η Γερμανική Στρατιωτική Διοίκησις, ως προς την τηρήσιν της ησυχίας και της τάξεως...

Η διοίκησις και εις τα υπό των βουλγαρικών στρατευμάτων μέλλοντα να καταληφθόν τμήματα της χώρας, ενδίδεται εις χείρας γερμανικών διοικητικών υπαλλήλων και της γερμανικής αστυνομίας. Εν σχέσει προς το γεγονός τούτο ο στρατιωτικός διοικητής Θεσσαλονίκης-Αιγαίου τονίζει ότι η ενίσχυσις αυτή των στρατευμάτων κατοχής οφείλεται αποκλειστικώς και μόνον εις στρατιωτικούς λόγους και ότι ουνδαμώς αποσκοπούνται οιαδήποτε μεταβολαι εις τα κυριαρχικά δικαιώματα της Ελλάδος και εις την οικονομίαν της χώρας. Ιδια εξακολουθούν να ισχύουν οι ελληνικοί νόμοι και αι ελληνικαί διατάξεις, καθώς και τα διοικητικά μέτρα της ελληνικής κυβερνήσεως. Ο πληθυσμός και οι δημόσιοι και ιδιωτικοί υπάλληλοι και εργάται καλούνται να μη δίδουν πίστιν εις τας καχοφύλους φήμας και να παραμείνουν ήσυχοι, τηρούντες την τάξιν εις τας κατοικίας και τους τόπους της εργασίας των...».

Το χρονικό των εγκαινίων της αναστηλωθείσης Συναγωγής Χανίων

Με κάθε επισημότητα και σε ατμόσφαιρα έντονης συγκίνησης η ιστορική Συναγωγή των Χανίων «Ετς Χαγίμ» (κτίριο του 15ου αιώνα) άνοιξε τις πύλες της και πάλι μετά από 55 χρόνια, από τότε που οι Γερμανοί συνέλαβαν τους Εβραίους της Κρήτης, τον Ιούνιο του 1944, και τους επιβίβασαν στο πλοίο «Τάναϊς», το οποίο βυθίστηκε στο Αιγαίο. Οι τελετές για την επαναλειτουργία της Συναγωγής, που διοργανώθηκαν από το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος (Κ.Ι.Σ.), έγιναν από 8 έως 10 Οκτωβρίου 1999, ύστερα από δύο χρόνια προετοιμάσεων εργασιών για την αναστήλωση του κτιρίου.

Είναι χαρακτηριστικό ότι για πρώτη φορά στη μεταπολεμική ιστορία των Εβραίων της Ελλάδος αναστηλώνεται πλήρως μία Συναγωγή. Πρόκειται για ένα δύσκολο και πολυδάπανο έργο, την ιστορική σημασία του οποίου συμμεριστήκαν Διεθνείς Οργανισμοί και Εβραϊκά Ιδρύματα του εξωτερικού, οι οποίοι ήταν και οι βασικοί χορηματοδότες του προγράμματος αναστήλωσης της Συναγωγής Χανίων.

Τιμώντας τον Ελληνικό Εβραϊσμό, εκπρόσωποι εβραϊκών οργανισμών, αλλά και μεμονωμένοι δωρητές της Συναγωγής, ταξίδεψαν από την Ευρώπη, τις Η.Π.Α. και το Ισραήλ, για να συμμετάσχουν στις εκδηλώσεις, ενώ παράλληλα παρέστησαν περίπου 300 ομόθρησκοι απ' όλες τις Ισραηλιτικές Κοινότητες της Ελλάδος. Μεταξύ των πολλών ξένων επισήμων που παρέστησαν αναφέρουμε την κα Ζ. Ουόκερ, αντιπρόεδρο του W.M.F. (Ταμείον για τα Μνημεία ανά τον κόσμο), την κα Μπ. Κουρτί από το Ίδρυμα Ρότσιλντ, το Ραββίνο Ε. Σέφερ εκ μέρους της WZO, τον κ. Ρ. Γκρούνβαλντ από την A.J.C., την δρα Μπ. Ρίβλιν από το Ίδρυμα Γιαντ Βασέμ, την κα Ρ. Τζακόμπυ από το Εβραϊκό Πανεπιστήμιο της Ιερουσαλήμ.

Τα επίσημα εγκαίνια της Συναγωγής έγιναν την Κυριακή 10.10.99 με επιμνημόσυνη δέηση στη μνήμη των Εβραίων της Κρήτης που εξοντώθηκαν κατά την Κατοχή. Μετά την ανάγνωση των μηνυμάτων

Η πύλη της αναστηλωθείσης Συναγωγής Χανίων

των υπουργών Παιδείας κ. Γεω. Αρσένη και Πολιτισμού κας Ελ. Παπαζώη (τα οποία δημοσιεύονται στη συνέχεια), ακολούθησαν οι ομιλίες του προέδρου του Κ.Ι.Σ. κ. Μ. Κωνσταντίνη, του διευθυντή του έργου αναστήλωσης της Συναγωγής Χανίων κ. Ν. Σταυρουλάκη, της εκπροσώπου του W.M.F. κας Ζ. Ουόκερ και του δημάρχου κ. Γ. Τζανακάκη. Η τελετή έληξε με την ανάπνευση του εθνικού ύμνου ενώ στη συνέχεια οι επισκέπτες ξεναγήθηκαν στους χώρους της Συναγωγής.

Στα εγκαίνια μεταξύ άλλων, παρέστησαν ο Σεβ. Μητροπολίτης Κυδωνίας και Αποκορώνου κ.κ. Ειρηναίος, ο τ. πρωθυπουργός κ. Κων. Μητσοτάκης, ο δή-

μαρχος Χανίων, ο πρόεδρος της Γερμανίας στην Ελλάδα κ. Κ.Χ. Κούνα, εκπρόσωποι της Πρεσβείας του Ισραήλ, δημοτικοί και νομαρχιακοί σύμβουλοι, πλήθος κόσμου και εκπρόσωποι των Μ.Μ.Ε.

Ο νομάρχης Χανίων, μόνος από τις Αρχές της πόλεως, αντιμετώπισε στην επαναλειτουργία της Συναγωγής και προσπάθησε να δημιουργήσει ζήτημα. Η αήθη αυτή ενέργεια του νομάρχη έλαβε ευρεία δημοσιότητα, με δυσμενή δημοσιεύματα πάνω σε θέματα θρησκευτικής ελευθερίας. Η ήρεμη και βασισμένη στην ιστορία και τη λογική απάντηση του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος, η οποία εκδηλώθηκε με σειρά επιστολών, δημοσιευμάτων και συνεντεύξεων στα Μ.Μ.Ε. των Χανίων, είχε ως αποτέλεσμα την απομόνωση του νομάρχη και την ομαλή πραγματοποίηση των τελετών των εγκαινίων.

Την προηγούμενη, ο δήμαρχος Χανίων κ. Γ. Τζανακάκης παρέθεσε δείπνο προς τιμήν των 300 και πλέον ξένων επισκεπτών και των εκπροσώπων του Ελληνικού Εβραϊσμού, στο οποίο παρακάθησαν και ο τ. πρωθυπουργός και η κα Μητσοτάκη. Επίσης, από την Παρασκευή το απόγευμα, τελέστηκαν στη Συναγωγή οι θρησκευτικές λειτουργίες του Σαββάτου.

Από τις ομιλίες των εγκαινίων

**** «... Η αποκατάσταση της Συναγωγής Χανίων, που αποτελεί πια το μοναδικό στοιχείο της εβραϊκής παρουσίας στην Κρήτη, ήταν υπόθεση δύσκολη. Χρειάστηκε να αντιμετωπιστούν πολλά δισεπίλυτα ζητήματα θεωρητικής σημασίας και πρακτικού περιεχομένου. Στο δύσβατο δρόμο που διανύθηκε ήλθαν αρωγοί, με τη βοήθεια του Θεού, διεθνείς Οργανισμοί, με πρώτο το World Monuments Fund, εβραϊκές Οργανώσεις του εξωτερικού, το κράτος, ομάδες και άτομα... Τους ανήκει η αναγνώριση και η ευγνωμοσύνη μας. Σήμερα η Ιερή Συναγωγή Ετς Χαγίμ των Χανίων, κτιριακά αναβαθμισμένη, αποτελεί ένα επιπλέον κόσμημα για την πόλη, ένα ακόμη μνημείο στην πλούσια ιστορία της περιοχής. Το κτίριο αυτό μελετάται -εκτός της θρησκευτικής λειτουργίας του- να χρησιμοποιηθεί ως Κέντρο πολιτιστικών εκδηλώσεων για την ευρύτερη περιοχή. Θα επιδιωχθεί η οργάνωση, στο χώρο αυτό, διεθνών και ελληνικών συγκεντρώσεων και συνεδρίων πνευματικού περιεχομένου, θα επιδιώξουμε να αποτελέσει φάρο έλξεως Εβραίων και Χριστιανών επισκεπτών απ' ολόκληρο τον κόσμο...».**

Μωΐσης Κωνσταντίνης,
πρόεδρος του Κ.Ι.Σ.

**** «... Είναι απαραίτητο αυτό το «Δέντρο Ζωής» να ενισχύσει την προσπάθειά μας να κάνουμε τη Συναγωγή ένα ζωτικό τμήμα της χανιώτικης ζωής. Όλοι**

μας εδώ είμαστε -κατά κάποιο τρόπο- μια νέα κοινότητα σε αυτόν τον ιερό τόπο και πρέπει να συνεχίσουμε να δεσμευόμαστε για το μέλλον του ως κέντρον κατανόησης και συνάντησης. ...Ευχαριστώ όλους εσάς που βρισκαίστε εδώ, καθώς και εσάς που απουσιάζετε, για την εμπιστοσύνη σας και για την βοήθειά σας να ξαναφυτέψουμε μαζί το «Δέντρο Ζωής».

Νίκος Σταυρονέλας,

διευθυντής έργων αναστήλωσης Συναγωγής Ετς Χαγίμ

**** «... Σήμερα είναι μια μεγάλη ημέρα όχι μόνο για την Εβραϊκή Κοινότητα της Ελλάδος, αλλά και για κάθε άνθρωπο που πιστεύει ότι τα σπουδαία μνημεία του κόσμου αποτελούν κληρονομιά όλων μας. ...Η Συναγωγή Ετς Χαγίμ αποτελεί μια ξεχωριστή περίπτωση στα πλαίσια του έργου μας για τη διατήρηση της παγκόσμιας εβραϊκής κληρονομιάς, καθώς και μια από τις περιπτώσεις για τις οποίες είμαστε ιδιαίτερα περήφανοι. Εδώ, δεν ήταν απαραίτητο να καθορίσουμε εμείς την κάθε πτυχή του προγράμματος. Παρ' ότι οργανώσαμε και επιβλέψαμε τη διεθνή προσπάθεια, η καρδιά της εκστρατείας για τη διάσωση της Ετς Χαγίμ είναι φυσικά ο Δρ. Νικόλας Σταυρονέλας με τις πνευματικές και σωματικές προσπάθειές του. Ο τίτλος του Συντονιστή Εργασιών του WMF δεν αντικατοπτρίζει τη συμβολή του στην παροχή ψυχικής στήριξης, ιστορικών πληροφοριών και ιδεών, όπως και τον πρωτεύοντα ρόλο του στην ανεύρεση οικονομικών πόρων...»**

Jenonne Walker,

αντιπρόεδρος του World Monuments Fund

**** «... με δικές σας θυσίες, οικονομικές και πνευματικές, ένα ακόμη μνημείο στην πόλη μας ζωντανεύει ξανά φιλοξενώντας στους χώρους του ιερές στιγμές του παρελθόντος, όμορφες μέρες της ζωής της Ιουδαϊκής Κοινότητας της πόλης μας. Σίγουρα απονέμεις του λειτουργικού σας, χαρές της ζωής και στιγμές θλίψης συννεφασμένες με την τραγικότητα του τέλους της ζωής του ανθρώπου. ...Στην καρδιά της παλιάς πόλης, στη συνοικία που ακόμη οι Χανιώτες αποκαλούν Οβρεακή... Θέλω προσωπικά να συγχαρώ το Ισραηλιτικό Συμβούλιο και τους εκπροσώπους του για την αποφασιστική δαπάνη της Κοινότητας, αποδίδοντας ένα ακόμη μνημείο στα Χανιά μας. Να συγχαρώ τον κ. Ν. Χαννάν-Σταυρονέλα για το προσωπικό του ενδιαφέρον, το μόχθο και το μεράκι, το στόχο της ζωής του, την αντοχή του την προσωπική να ζει τρία χρόνια μέχρι το πέρας των εργασιών του μνημείου ανάμεσα σε τεχνίτες ζωντανούς και σε 265 πνεύματα που τράνωσαν την πεποίθησή του...».**

Γιώργος Τζανακάκης,

Δήμαρχος Χανίων

Μηνύματα για τα εγκαίνια της Συναγωγής Χανίων

**• Του Υπουργού Παιδείας & Θρησκευμάτων
κ. Γερ. Αρσένη:**

«Ειλικρινά λυπάμαι που ανειλημμένες υποχρεώσεις στην Αθήνα, δεν μου επιτρέπουν να παραστώ στην τελετή εγκαίνιων του αποκατεστημένου κτιρίου της ιστορικής Συναγωγής των Χανίων.

Θα ήθελα με την ευκαιρία αυτή, να συγχαρώ θερμά όλους όσους συνέβαλαν στο σημαντικό έργο αποκατάστασης ενός μνημείου, η παρουσία του οποίου συμβάλλει ουσιαστικά στη διατήρηση της ιστορικής μας μνήμης.

Η απόφαση για την παραχώρηση της χρήσης της Συναγωγής για πολιτιστικές εκδηλώσεις συμβολίζει με τον καλύτερο τρόπο τη θέλησή σας να αναδειχθεί ο Πολιτισμός ως κοινό σημείο αναφοράς, συνεργασίας και αλληλεγγύης.

Είθε η αγάπη, η αλληλεγγύη, η κατανόηση και η αποδοχή της ιδιαιτερότητας της προσωπικότητας να μην επιτρέψουν ξανά εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας.

Θερμούς χαιρετισμούς σε όλους σας».

• Της Υπουργού Πολιτισμού κας Ελ. Παπαζώη:

«Με μεγάλη μου χαρά πληροφορήθηκα από την πρόσκλησή σας τα εγκαίνια του ανακαινισμένου κτιρίου της ιστορικής Συναγωγής "Ετς Χαϊμ" των Χανίων. Δυστυχώς, όμως, προγραμματισμένες υποχρεώσεις δεν μου επιτρέπουν να βρισκομαι κοντά σας.

Η Ισραηλιτική Κοινότητα της Ελλάδας, στενά δεμένη με την ελληνική κοινωνία είναι πάντα παρούσα στην κοινωνική ζωή της Ελλάδας. Αυτή τη φορά, τα εγκαίνια του ανακαινισμένου κτιρίου της Συναγωγής "Ετς Χαϊμ" των Χανίων σημαίνουν τη λειτουργία ενός ακόμη πολιτιστικού κέντρου για την περιφέρεια, ενός νέου πόλου έλξης επισκεπτών από την Ελλάδα και το εξωτερικό.

Η επαναλειτουργία της ιστορικής Συναγωγής αποκτά και για έναν ακόμη λόγο ιδιαίτερη σημασία. Είναι αφιερωμένη στη μνήμη των 270 τελευταίων Εβραίων της Κρήτης που μαζί με 500 Χριστιανούς χάθηκαν στα νερά του Αιγαίου, μετά τη σύλληψή τους από τους Γερμανούς κατακτητές τον Ιούνιο του 1944. Με την εκδήλωση αυτή αποδίδεται φόρος τιμής σε ανθρώπους που έπесαν θύματα βαρβαρότητας, θύματα μιας μαύρης σελίδας της ιστορίας της ανθρωπότητας.

Εύχομαι ολόκληρα κάθε επιτυχία στην εκδήλωσή σας».

Οι αντιδράσεις

Το εορταστικό κλίμα της επαναλειτουργίας της Συναγωγής δεν κατάφερε να επισκιάσει η επιστολή του νομάρχη Χανίων κ. Γ. Κατσανεβάκη, που απευθύνθηκε στο Κ.Ι.Σ., στις 5.10.99, και δημοσιεύθηκε την επόμενη στον ημερήσιο τοπικό Τύπο.

Η επιστολή του κ. νομάρχη, η οποία προκάλεσε πλήθος σχολίων στον Τύπο της Ελλάδας και του εξωτερικού, αναφέρει:

«Έλαβα γνώση των προγραμματισμένων από σας εκδηλώσεων που αφορούν στην **αναστήλωση** και στην **επαναλειτουργία** της Εβραϊκής Συναγωγής στα Χανιά.

Το πρώτο σκέλος των εκδηλώσεων, δηλαδή η **αναστήλωση του μνημειακού κτιρίου της Συναγωγής** είναι **ενέργεια άριστη και επικροτείται από όλους**.

Ο Χανιώτικος λαός δεν απέκρυψε ποτέ τη συμπάθεια και τη συναισθηματική του ταύτιση στην **τραγωδία και τον αφανισμό που υπέστη ολόκληρη η Εβραϊκή Κοινότητα από τη βαρβαρότητα της ναζιστικής θηριωδίας**, κατά τη διάρκεια της **γερμανοφασιστικής κατοχής**. Άλλωστε η ειρηνική συμβίωση και **ένταξη των Εβραίων της πόλης μας -μέχρι τότε- στη Χανιώτικη κοινωνία** αποδεδειγμένα ήταν αρμονική και χωρίς προβλήματα.

Η Εβραϊκή συνοικία, **μόνο ως τοπωνύμιο φυσικά**, διατηρείται ακόμα και σήμερα στην παλιά Πόλη των Χανίων.

Απορίες όμως και **ερωτηματικά** δημιουργούνται από το δεύτερο σκέλος των προγραμματισμένων εκδηλώσεων σας, που αφορούν στην **επαναλειτουργία της Συναγωγής**.

Αλήθεια, αφού δεν απέμειναν **-δυστυχώς- Εβραίοι στα Χανιά, οι λειτουργίες και οι τελετές της Συναγωγής σε ποιους θα απευθύνονται;** Στο άδειο από πιστούς μνημείο, σε αργόσχολους τουρίστες ή σε μεταφερόμενο από αλλού εκκλησίασμα;

Η **ελευθερία της θρησκευτικής έκφρασης** του οποιουδήποτε είναι **πολιτισμική κατάκτηση** και ιδιαίτερα στην Ελλάδα **συστατικό του δημοκρατικού μας πολιτεύματος**, το οποίο και εσείς απολαμβάνετε και υπηρετείτε. Προϋπόθεση όμως για την ίδρυση και λειτουργία λατρευτικών χώρων είναι η **αυτονόητη ύπαρξη εύλογου αριθμού πιστών**, που στην προκειμένη περίπτωση **δεν υπάρχει**. Ποια είναι επομένως η σκοπιμότητα της ενέργειάς σας; Φυσικά και αποκρούομε, ως αναπόδεικτες, τις κυκλοφορούσες διαδόσεις για εισβολή του **Σιωνιστικού Κεφαλαίου** στην Κρήτη που στόχο έχει να **διαταράξει την Εθνι-**

Από την τελετή των εγκαταστάσεων: Στην πρώτη σειρά (από αριστερά) ο Δήμαρχος Χανίων κ. Γκαναζακός, ο πρόεδρος του Κ.Ι.Σ. κ. Κωνσταντίνης, ο τ. πρωθυπουργός κ. Μητσοτάκης και ο Μητροπολίτης κ.κ. Ειρηναίος.

κή μας συνείδηση και ταυτότητα.

Γι' αυτό λοιπόν και σας παρακαλώ να τροποποιήσετε το πρόγραμμά σας.

Διατηρείστε -και αναδειξτε ακόμα περισσότερο- το μνημείο και την ιστορικότητά του και **απαλείψατε τις θρησκευτικές λειτουργίες** οι οποίες πέσαν των άλλων παρεξηγήσεων υποβαθμίζουν και τα **νοήματα της ανθρώπινης πίστης όταν δεν υφίσταται ικανός αριθμός πιστών για τη συμμετοχή και αποδοχή τους.**

*Περιμένω την κατανόησή σας
Με εκτίμηση
Ο Νομάρχης
Γ. Κατσανεβάκης*

Το Κ.Ι.Σ. αντέδρασε αμέσως με επιστολές του προς τα αρμόδια υπουργεία Εσωτερικών, Δημόσιας Τάξης και Παιδείας και Θρησκευμάτων, στα οποία γνωστοποίησε την αρνητική στάση του νομάρχη για την επαναλειτουργία της Συναγωγής Χανίων, καθώς και με επιστολή του προς τον ίδιο τον κ. νομάρχη.

Η επιστολή του Κ.Ι.Σ., με ημερομηνία 6.10.99, αναφέρει:

«Λάβαμε το από 10029/5-10-1999 έγγραφο σας.

Όπως έχει και επαναλείπει ανακοινωθεί επίσημα από το Συμβούλιό μας, το ζήτημα της Συναγωγής θα χρησιμοποιηθεί ως Πνευματικό Κέντρο της πόλης για τη διενέργεια συνεδρίων, συμποσίων, διαλέξεων, θα αποτελέσει, ως ελπίζουμε, κέντρο έλξης τουριστών από όλο τον κόσμο και την Ελλάδα, και για θρησκευτικές εκδηλώσεις, όταν τούτο είναι απαραίτητο. Ειδικά για το προσεχές τριήμερο, όπως αναφέρεται και στο Πρόγραμμα που σας έχει αποσταλεί, η θρησκευτική λειτουργία στη μνήμη των αδιζοχαμένων αδελφών μας θα γίνει, σύμφωνα με το εβραϊκό θρησκευτικό τυπικό, το βράδυ της Παρασκευής 8 και το Σάββατο 9 τυχ. μηνός. Για τον σκοπό αυτό θα έλθει στα Χανιά ο Ραββίνος Αθηνών, ο οποίος και θα τεφνεργήσει.

Τα εγκαίνια της αναστηλωθείσας Συναγωγής, παρουσία Ελλήνων και ξένων προσκεκλημένων, θα γίνουν την Κυριακή 10 Οκτωβρίου 1999.

Για τα λοιπά σημεία της επιστολής σας, επιφυλάσσομαστε να απαντήσουμε σε ειδικότερο χρόνο».

Παράλληλα, ο πρόεδρος του Κ.Ι.Σ. τρωτηθείς έκανε σχετικές δηλώσεις σε διεθνή ειδησιογραφικά

πρακτορεία, καθώς και σε τοπικούς τηλεοπτικούς σταθμούς κι εφημερίδες.

Ο διεθνής Τύπος ασχολήθηκε εκτενώς με το θέμα. Το Δελτίο Τύπου του Associated Press δημοσίευσε συνέντευξη του προέδρου του Κ.Ι.Σ. κ. Μ. Κωνσταντίνου. Παραθέτουμε χαρακτηριστικά αποσπάσματα:

«Ο επικεφαλής της μικρής Εβραϊκής Κοινότητας της Ελλάδος διαμαρτυρήθηκε με πικρία την Πέμπτη σχετικά με την επιστολή ενός πολιτικού ο οποίος έθεσε το ερώτημα γιατί η 400 ετών αναστηλωμένη Συναγωγή ξανανοίγει στο νησί της Κρήτης αφού μόνον ένας Εβραίος διαμένει στην πόλη.

«Έχουμε την ελευθερία να εγκατασταθούμε όπου επιθυμούμε και να ασκήσουμε τα λατρευτικά καθήκοντα της θρησκείας που επιθυμούμε. Δεν αντιλαμβάνομαι το λόγο αυτής της αντίδρασης του νομάρχη», δήλωσε ο Μωϋσής Κωνσταντίνου, πρόεδρος του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου, που εκπροσωπεί τους 5.000 εναπομείναντες Εβραίους της χώρας.

Η εβραϊκή ηγεσία αναστήλωσε την Συναγωγή «Ετς Χαγίμ» (Δέντρο Ζωής) στα Χανιά και οργάνωσε λειτουργίες για την Παρασκευή και το Σάββατο ως μέρος της επίσημης επαναλειτουργίας. Μία επιμνημόσυνη τελετή έχει επίσης προγραμματιστεί για την Κυριακή για τους 269 Εβραίους των Χανίων που πέθαναν το 1944 όταν βρετανικές τορπίλες βύθισαν το πλοίο που τους μετέφερε στο πρώτο στάδιο του ταξιδιού τους με προορισμό το στρατόπεδο του Άουσβιτς...».

Το Δελτίο Τύπου συνεχίζει παραθέτοντας αποσπάσματα από την επιστολή του νομάρχη Χανίων και καταλήγει: «... Ο κ. Κωνσταντίνος τη χαρακτήρισε ως μία αδικαιολόγητη επιστολή χωρίς λόγο ή αιτία. Ακόμη, δήλωσε ότι ελπίζει η Συναγωγή να λειτουργήσει και ως "πνευματικό και πολιτιστικό κέντρο" για όλες τις θρησκείες. Τα θρησκευτικά θέματα συχνά ανοίγουν οξυές διαμάχες στην Ελλάδα, όπου η Χριστιανορθοδοξία επικρατεί στην εθνική και πολιτιστική ταυτότητα του πληθυσμού, και ο κλήρος έχει επιρροή μεγάλης εμβέλειας.....» (Α. Ρ., Lisa Orkin, 7.10.99).

Παράλληλα ο Μητροπολίτης Κυδωνίας και Αποκορώνων κ.κ. Ειρηναίος απέστειλε προς το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων την παρακάτω επιστολή, η οποία δημοσιεύθηκε στον τοπικό Τύπο, στις 8.10.99.

«Σας πληροφορώ ότι τελευταία χτίζονται και λειτουργούν στα Χανιά ναοί, ενκτήριοι οίκοι και χώροι λατρείας, διαφόρων Θρησκευμάτων και

χριστιανικών Ομολογιών, για τους οποίους δεν έχει ζητηθεί και δοθεί εκ μέρους μας οποιαδήποτε γνώμη όπως απαιτεί ο Νόμος για τις περιπτώσεις αυτές.

Χαρακτηριστικώς αναφέρω την περίπτωση της Παλαιάς Συναγωγής των Χανίων η οποία ανακαινίσθηκε και θα επαναλειτουργήσει από τις 8-10-99 σύμφωνα δε με το πρόγραμμα των εκδηλώσεων θα τελεσθούν δυο "λειτουργίες" πέραν της επιμνημόσυνου δέησης η οποία θα γίνει την 10 Οκτωβρίου ενώ στην Περιοχή μας δεν υπήρξε μετά το 1944 και δεν υπάρχει σήμερα ο αριθμός των 50 οικογενειών οπαδών της Ιουδαϊκής Θρησκείας οι οποίες προβλέπεται από το Νόμο (1363/1938 ΦΕΚ τ. Α 365 Α.Ν.1369/1986 ΦΕΚ τ.α. 317 και Β.Δ. 2015/12-6-59 τ. Α. 220) να υπάρχουν ως προϋπόθεση για την λειτουργία της Συναγωγής ως χώρου θρησκευτικής λατρείας.

Επειδή δεν είναι γνωστόν ούτε σ' εμάς ούτε και στον κόσμο των Χανίων αν όλη αυτή η δραστηριότητα γύρω από την παλιά Συναγωγή των Χανίων και την επαναλειτουργία της ως λατρευτικού πλέον και όχι μόνο ιστορικού μνημείου είναι νόμιμη ενώ διαδίδεται ότι θα υπάρξουν λαϊκές εξεγέρσεις και αντιδράσεις κατά την διάρκεια των τελετών παρακαλώ να με ενημερώσετε πώς ακριβώς έχει το θέμα από την σκοπιά του Υπουργείου να λάβετε δε τα όποια μέτρα κρίνεται και εσείς ως αρμόδιοι της Πολιτείας.

Από την πλευρά μου βεβαίως θα υπάρξει η απαιτούμενη ινύχραμη και σώφρων στάση, αλλά ασφαλώς αυτό μόνο δεν είναι αρκετόν».

Ερωτηθείς από τα τοπικά Μ.Μ.Ε. ο πρόεδρος του Κ.Ι.Σ. εξέφρασε τη λύπη του για το γεγονός ότι ο Μητροπολίτης επικαλέστηκε νόμο της δικτατορίας Μεταξά, όταν οι θρησκευτικές και οι πολιτικές ελευθερίες του ελληνικού λαού είχαν περιοριστεί.

Ο Μητροπολίτης Ειρηναίος ζήτησε και συναντήθηκε με τον πρόεδρο του Κ.Ι.Σ. κ. Κωνσταντίνου, ο οποίος του εξέθεσε τη θέση του Ελληνικού Εβραϊσμού. Είναι χαρακτηριστικό ότι μετά τη συνάντηση αυτή, ο κ. Ειρηναίος, παρέστη, την επόμενη ημέρα, στα επίσημα εγκαίνια της Συναγωγής, δίνοντας, από την πλευρά του, τέλος στο όλο θέμα.

Μετά τα εγκαίνια της Συναγωγής, στις 15.10.99, το Κ.Ι.Σ. απέστειλε προς το Νομάρχη την παρακάτω απάντηση:

«1. Όπως σας γνωστοποιούμε με το υπ' αριθμ. 1349/6.10.99 έγγραφό μας, σας απαντούμε στο αντίστοιχο δικό σας (10029/5.10.99), το περιεχόμενο του οποίου οδηγεί σε τρία βασικά συμπεράσματα:

α) Αγνοείτε ότι οι Εβραίοι της Ελλάδος είμαστε Έλληνες πολίτες, με τα αυτά δικαιώματα και υποχρεώσεις που έχει ο κάθε άλλος συμπατριώτης ή συμπολίτης μας.

β) Δεν δώσατε τη δέουσα προσοχή στα έγγραφα, ανακοινώσεις-αναμνηστικά λευκώματα κ.λπ. γραπτά στοιχεία, στα οποία ρητά αναφέρεται ότι Διεθνείς Οργανισμοί, το Υπουργείο Πολιτισμού και μεμονωμένοι δωρητές, με την προτροπή-παρακολούθηση κι ευθύνη του Κεντρικού Ισραηλτικού Συμβουλίου Ελλάδος, συνεισέφεραν για την αναστήλωση του κτιρίου της Συναγωγής (ιστορικού μνημείου του 15ου αιώνα), το οποίο ανακαινισμένο αποτελεί κόσμημα για την πόλη των Χανίων, με σκοπό να χρησιμοποιείται και ως κέντρο συνεδρίων, εκθέσεων, πνευματικών εκδηλώσεων, κλπ. Επίσης στα κείμενά μας αναφέρουμε ότι θα προσπαθήσουμε το κτίριο της Συναγωγής να αποτελέσει κέντρο έλξης τουριστών απ' όλο τον κόσμο. Βέβαια, εξυπακούεται, ότι η παραπάνω χρήση του κτιρίου δεν του αφαιρεί τον λατρευτικό χαρακτήρα και τη θρησκευτική του χρήση όποτε τούτο χρειασθεί.

γ) Παραγνωρίζετε τις συνταγματικά κατοχυρωμένες αρχές της θρησκευτικής ελευθερίας, αναγκάζετε για κάθε πολίτη.

2. Σ' όλες σχεδόν τις ελληνικές πόλεις όπου έζησαν μέχρι το Ολοκαύτωμα ομόθρησκοί μας, έχουν ανεγερθεί Μνημεία, έχουν αποκατασταθεί ιστορικά κτίρια της εβραϊκής παρουσίας, ακόμα κι ολόκληρες συνοικίες (π.χ. Βέροια). Παντού οι ομόλογοί σας όχι μόνον δεν εναντιώθηκαν, όπως εσείς, αλλά βοήθησαν, συνέβαλαν, παρέστησαν και τίμησαν τη μνήμη των θύων νεκρών αδελφών μας. Εξακολουθητικά δε παρίστανται, με πλούτο ψυχής, κατά τις ετήσιες τελετές Μνήμης αποδίδοντας το φόρο τιμής στους νεκρούς Ελληνοεβραίους συμπατριώτες τους και συνάμα, μακριά από ρατσιστικές και αντισημιτικές αντιλήψεις, αποδεικνύουν έμπρακτα το γνήσιο δημοκρατικό φρόνημα της ανεξίθρησκείας. Μοναδική εξαίρεση υπήρξατε εσείς!

3. Δεν γνωρίζουμε τους λόγους (φανερούς ή κρυμμένους) που σας οδήγησαν σ' αυτή τη στάση, καθώς και την ανεπίτρεπτη σπουδή σας να προκαταλάβετε τον Χανιώτικο λαό διοχετεύοντας στον τοπικό Τύπο την επιστολή σας πριν αυτή καλά-καλά φτάσει στα χέρια μας.

4. Κατά την προχθεσινή ημέρα των εγκαινίων οι νεκροί αδελφοί μας τιμήθηκαν όπως τους άρμοζε με λαμπρή εκπροσώπηση διά της παρουσίας του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτη κ.κ. Ειρηναίου, την εξαιρετικής σημασίας ομιλία του Δημάρχου κ. Γεωργίου Τζανακάκη, την παρουσία του πρώην πρω-

θυπουργού κ. Κωνσταντίνου Μητσόταξη, βουλευτών, δημοτικών και νομαρχιακών συμβούλων, λοιπών τοπικών παραγόντων και μεγάλων πλήθους Χανιώτικου λαού.

Επειδή η Συναγωγή θα παραμένει καθημερινά ανοικτή ίσως, κατά τη διάρκεια της θητείας σας, θα μπορούσατε και σεις να την επισκεφθείτε για να αποτίσετε έμπρακτα φόρο τιμής στη μνήμη των Κρητικών Εβραίων θύων θυμάτων «της βαρβαρότητας της ναζιστικής θηριωδίας», όπως αναφέρετε στο έγγραφό σας.

5. Σημειώνουμε, τέλος, ότι λυπούμεθα για την όξυνση που θελήσατε να δώσετε στο όλο θέμα και για τους λόγους που σας ώθησαν σ' αυτή σας την ενέργεια».

Στην επιστολή του Κ.Ι.Σ. ο νομάρχης απάντησε, την ίδια μέρα, με την εξής επιστολή:

«Έλαβα την επιστολή σας με αρ. πρωτοκόλλου 1413/15.10.99.

Ειλικρινά λυτούμαι που δεν κατανοήσατε το περιεχόμενο της αρχικής δικής μου, με αρ. πρωτ. 10029/5.10.99, την οποία και λάβατε με φάξ την προηγούμενη της δημοσίευσής της στον τοπικό Τύπο.

Σας την επαναυποβάλλω με την παράκληση να τη μελετήσετε.

Κατανοώ την αδυναμία σας να απαντήσετε στην ουσία της επιστολής μου και θεωρώ το θέμα λήξαν».

Το Κ.Ι.Σ. απέστειλε αμέσως προς το νομάρχη την παρακάτω ανταπάντηση.

«Πολύ λυπούμεθα που οι εκφράσεις και οι δεσμεύσεις της πρώτης σας επιστολής δεν σας επιτρέπουν να αντιληφθείτε την απάντησή μας.

Δεν φταίμε εμείς γι' αυτό και προς διευκόλυνσή σας θεωρούμε και εμείς το θέμα ως οριστικά λήξαν. Αλλωστε, το θέμα είχε ήδη έμπρακτα ληξει μετά την πανηγυρική τελετή των εγκαινίων της Συναγωγής, της Κυριακής 10.10.1999, παρουσία των τοπικών Αρχών και με μοναδική απουσία τη δική σας».

Το Κ.Ι.Σ. προς το Χανιώτικο λαό

Σε συνέχεια των εκδηλώσεων που έγιναν στα Χανιά για την επαναλειτουργία της Συναγωγής, το Κ.Ι.Σ. απέστειλε προς τα τοπικά Μ.Μ.Ε. επιστολή ευχαριστώντας το χανιώτικο λαό για τη θερμή συμπαράστασή του. Η επιστολή αυτή μεταδόθηκε από τα Μ.Μ.Ε. των Χανίων.

Ο Δημάρχος Αθηναίων και εκπρόσωποι της ηγεσίας του Εβραϊσμού της Ελλάδος, κατά την τελετή.

Πλατεία Ελλήνων Εβραίων Μαρτύρων στην Αθήνα

Στις 11 Οκτωβρίου 1999, με πρωτοβουλία του Δημάρχου Αθηναίων κ. Δημήτρη Αβραμιόπουλου και την ομόφωνη απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου των Αθηνών, πραγματοποιήθηκε η τελετή ονοματοθεσίας της «Πλατείας Ελλήνων Εβραίων Μαρτύρων», στη συμβολή των οδών Αδριανού και Αποστόλου Παύλου, στο Θησείο.

Στην εκδήλωση παρέστησαν εκπρόσωπος του Μακαριωτάτου Αρχιεπισκόπου Αθηνών, υπουργοί, βουλευτές, εκπρόσωποι των Πρεσβειών της Γερμανίας και του Ισραήλ, ο πρόεδρος της Διευρυμένης Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Αθηνών, τέως δήμαρχοι, αντιδήμαρχοι, δημοτικοί σύμβουλοι, καθηγητές, ο Συνήγορος του Πολίτη, εκπρόσωπος του Ιδρύματος Μαργαροπούλου, εκπρόσωποι Εβραϊκών Οργανισμών του εξωτερικού, οργανώσεων της Εθνικής Αντίστασης, αντιρατσιστικών οργανώσεων, κ.ά.

Σύντομες ομιλίες απηύθυναν ο πρόεδρος του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος κ. Μωυσής Κωνσταντίνης, ο πρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας της Αθήνας κ. Βενιαμίν Αλμπάλας και ο Δήμαρχος Αθηναίων κ. Δημήτρης Αβραμιόπουλος.

Ονοματοθεσία Πλατείας Άννας Φρανκ στη Λάρισα

Στις 31 Οκτωβρίου 1999 έγιναν στη Λάρισα τα εγκαίνια της Πλατείας Άννας Φρανκ, ύστερα από σχετική απόφαση του Δήμου της πόλης, προκειμένου να τιμηθεί η μνήμη της μικρής Εβραιοπούλας, η ιστορία της οποίας έχει συμβολικά συνναφαστεί με τη φρίκη του Ολοκαυτώματος.

Στην εκδήλωση, κατά την οποία έγιναν και τα αποκαλυπτήρια αναθηματικής στήλης, παρέστησαν οι πρέσβεις Ολλανδίας και Ισραήλ κ.κ. P. Prouwer και R. Curiel, ο δήμαρχος του Άμστερνταμ κ. Jaap Van der Aa, ο πρόεδρος του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου κ. Μωυσής Κωνσταντίνης, ο προϊστάμενος του Ιδρύματος Άννα Φρανκ κ. Κ. Broekhuizen, ο βουλευτής κ. Θ. Στάθης, ο διευθυντής της Περιφέρειας κ. Θ. Φίλος, ο βοηθός νομάρχης κ. Ν. Κουτσόμαχος, ο πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου κ. Κ. Αγοραστός, ο αντιδήμαρχος κ. Μ. Τζιασουδής, ο πρ. δήμαρχος κ. Σ. Ζιαζιάς, ο πρόεδρος και τα μέλη του Δ.Σ. της Ι.Κ. Λάρισας, εκπρόσωποι εβραϊκών οργανισμών απ' όλη την Ελλάδα και πλήθος κόσμος.

Κατά την τελετή απευθύνθηκαν προσφωνήσεις από τους πρέσβεις της Ολλανδίας και του Ισραήλ, τον δήμαρχο του Άμστερνταμ, τον πρόεδρο του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος, τον προϊστάμενο του Ολλανδικού Ιδρύματος Άννα Φρανκ και τον αντιδήμαρχο Πολιτισμού της Λάρισας.

Έλληνες και ξένοι επίσημοι κατά την τελετή ονοματοθεσίας της Πλατείας Άννας Φρανκ στη Λάρισα.

ΕΒΡΑΪΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

Από δημοσιεύματα του Τύπου

* Οι ψευδολογίες για τα «Πρωτόκολλα των σοφών της Σιών»

Ο κ. Ανδρέας Παναζόπουλος («Αυγή») γράφει τα παρακάτω γύρω από τα διαβόητα «Πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών»:

«Ποιος δεν έχει ακούσει για τα διαβόητα "Πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών"; Γι' αυτόν τον ενφύτατα διαδεδομένο μύθο, σύμφωνα με τον οποίον οι Εβραίοι έθεσαν τις βάσεις ενός διαβολικού σχεδίου για να κυριαρχήσουν σε όλο τον κόσμο; Όλοι μας τον έχουμε ακούσει, ορισμένοι μάλιστα τον έχουν πιστέψει... Σε κάθε πάντως περίπτωση, πρόκειται για έναν μύθο - αρχέτυπο, από τον οποίον τροφοδοτούνται όλες οι αστυνομικές - συνωμοτικές αντιλήψεις για την ιστορία. Αυτόν το μύθο, οι Εβραίοι τον πλήρωσαν πανάκριβα κατά τον 20ό αιώνα. Με αποκορύφωμα το 'Αουφριτς υπέστησαν διακρίσεις, ευτελισμούς, διωγμούς: στο πρόσωπο του Εβραίου, οι πραγματικά ισχυροί της Ευρώπης - αρχηγοί κρατών, αστυνομίες, διανοούμενοι - πρόσβαλλαν τις κακοδαιμονίες των κοινωνιών τους. Από την κατασκευασμένη εικόνα του "Εβραίου - παράσιτου" ως αυτήν του "Εβραίου - πλουτοκράτη" λειτούργησε και με άλλες μορφές (εξακολουθεί να λειτούργει και σήμερα...) ένας μηχανισμός παραγωγής "συνωμοτών" και απόδοσης ευθυνών σε έναν ολόκληρο λαό που, ως τα μέσα του αιώνα, ήταν ανέστιος (...).

Και το όνομα αυτού Ματιέ Γκολοβίνσκι. Είναι ο άνθρωπος που έγραψε τα "Πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών", αυτή τη βίβλο του αντισημιτισμού, κατ' εντολήν της τσαρικής αστυνομίας και, πιο συγκεκριμένα, του Πιέρ Ρατσκόφσκι, του πανίσχυρου αρχηγού των ρωσικών μυστικών υπηρεσιών στο εξωτερικό, που ζούσε στο Παρίσι από το 1885.

Σύμφωνα με τον Ρώσο ιστορικό Μιχαήλ Λελέκχιν, που ερευνήσε για χρόνια την υπόθεση αυτή - και την οποία αποκαλύπτει στο περιοδικό "Figaro Magazine" (9.8.1999) - ο Μ. Γκολοβίνσκι, ο οποίος εμ-

φανίζεται να έχει σπουδάσει ιατρική στο Παρίσι, είναι εκείνη η περίπτωση του "καριερίστα" που γνωρίζει να ανέρχεται επαγγελματικά χωρίς ενδοιασμούς για τις μεθόδους που χρησιμοποιεί. Ετσι, τον σπινάτουμε και ως ανώτατο υπάλληλο του τσαρικού καθεστώτος - είναι το δεξί χέρι του υπουργού Εσωτερικών Αλεξάντρ Προτοπόποφ το 1916 - αλλά και ως βουλευτή του σοβιέτ της Πετρούπολης μετά την μπολσεβίκικη επανάσταση του 1917, καθώς και ως μέλος του στρατιωτικού υγειονομικού Κολλεγίου, τον ανώτατον, δηλαδή, ιατρικόν οργανόν της νεοπαγούς εξουσίας. Για τον ιστορικό Μ. Λελέκχιν δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τόσο ο Λένιν, όσο και ο Τρότσκι «γνωρίζουν καλά» τον Γκολοβίνσκι, ο οποίος θα βοηθήσει τον Τρότσκι να εξαιρρονοήσει τη στρατιωτική εκπαίδευση, ενώ, ύστερα από «προσωπική εντολή» του Λένιν, ο Γκολοβίνσκι θα ιδρύσει το Ινστιτούτο Φινικήζ Κοινοτορίας της ΕΣΣΔ, που θα γίνει το γνωστό φετιχό της σοβιετικής αθλητικής υπερέκδοσης (...)

Όπως κι αν έχει, τα «Πρωτόκολλα» γράφονται σύμφωνα με τον Ρώσο ιστορικό στο Παρίσι, στο τέλος του 1900 ή στην αρχή του 1901. Η πρώτη δημοσίευσή τους θα γίνει το 1905 στα ρωσικά, ως παράρτημα σε βιβλίο του ορθόδοξου μυστικιστή μοναχού και συγγραφέα Σεφ Νίλονς (τον πιο πολυδιαβασμένον ακόμη και σήμερα Ρώσον συγγραφέα) (...)

Ο άμεσος πάντως σκοπός της συνταξης των «Πρωτοκόλλων» ήταν να πεισθεί ο τσάρος ότι οι Εβραίοι αποτελούν απειλή για την ακεραιότητα της Ρωσίας.

* Δήλωση φρονημάτων ... μέσω των ταυτοτήτων

Ο Καθηγητής κ. Θ. Διαμαντόπουλος, σε σχόλιό του με τον παραπάνω τίτλο, στα «Πολιτικά Θέματα» (12.6.98), αναφέρει και τα εξής για το θέμα της αναγραφής του θρησκευτήματος στις ταυτότητες:

«Μα, θα μου πείτε, πού πηγαίνει τότε η συνταγματικά κατοχυρωμένη ανεξιθρησκεία, η ελευθερία της θρησκευτικής και γενικότερης συνείδησης που είναι κατ'άκρηξη του δυτικού πολιτισμού; Αυτή στην Ελλάδα, τουλάχιστον, την έχουμε απαλλοτριώσει με την καθημερινή δήλωση θρησκευτικών φρονημάτων που αποδεχόμαστε να κάνουμε, με την αποδοχή της υποχρεωτικής αναγραφής του θρησκευématός μας στις ταυτότητες. Όσο κανείς Έλληνας πολίτης δεν διεκδικεί διοικητικά και δικαστικά αυτό που κάθε φοιτητής νομικής διδάχθηκε εκκλησιαστικό και συνταγματικό δίκαιο γνωρίζει, ότι δηλαδή η θρησκευτική ελευθερία περιλαμβάνει και το δικαίωμα δήλωσης ή μη δήλωσης των θρησκευτικών φρονημάτων, άρα, τουλάχιστον, αναγραφής ή μη αναγραφής τους στην ταυτότητα, η ανεξαρτησία της θρησκευτικής συνείδησης στον τόπο αυτό θα είναι πάντα κενή περιεχομένου συνταγματική διακηρύξη. Και τα συντάγματα παίρνουν περιεχόμενο όχι από τις φραστικές τους διακηρύξεις, αλλά την πραγματική τους εφαρμογή».

* Επίσκεψη στο σπίτι της Άννας Φρανκ

Η κα **Αμάντα Μιχαλοπούλου**, σε χρονογράφημα με τίτλο «Η αρωρώστια των μουσείων» («Καθημερινή» 17.5.98), σημειώνει και τα παρακάτω για το σπίτι

της Άννας Φρανκ, στο Άμστερνταμ:

«Τέτοια ερείπια, αποκα'λαρμένα από τη χρήση τους, μπορεί να συναντήσει κανείς στο σπίτι της Άννα Φρανκ, στο Άμστερνταμ. Εδώ δεν καθοδηγεί τόσο η τέχνη, όσο η ιστορία. Το σπίτι όπου στεγαζόταν η οικογένεια Φρανκ είναι πολύ γοητευτικό, περιέχει τις λεπτομέρειες της επεισοδιακής ζωής τους. Στις πινακίδες των πληροφοριών διαβάζεις ότι εδώ στοιβάζονταν εμπορεύματα και πιο πέρα μια ξύλινη βιβλιοθήκη έκρυβε την είσοδο του μυστικού δωματίου. Η ξύλινη βιβλιοθήκη στέζει στη θέση της δίνοντας την εντύπωση ότι όπου να' ναι θα συναντήσει κανείς φαντάσματα. Ανεβαίνεις τη στενή σκάλα και βρίσκεις μπροστά σε μια μακέτα του κρυφού σπιτιού. Δείχνει σε μικρογραφία το χώρο όπου βρόσκεισαι, τα γύρω δωμάτια. Στο δωμάτιο όπου έγραφε και κοιμόταν η Άννα βρίσκεται το πιο ανατριχιαστικό δείγμα μουσειακής πιστότητας: ένα κολάζ με φωτογραφίες, διαφημίσεις περιοδικών και καρτ-ποστάλ που θα το ξήλωναν οι σημερινοί πρωτοπόροι της τέχνης για τον αρχειυτικό τρόπο με τον οποίο περιγράφει τα κοριτσίστικα όνειρα της ομορφιάς, της φυσικής ζωής, της ευτυχίας. Μουσείο κι αυτό που θυμίζει ξανά τα λόγια του Κλερ: «Κάθε αντικείμενο, κάθε εργαλείο, κάθε συνθήκη, αμέσως μόλις πέσει σε αχρηστία, βρίσκει στις προθήκες την ψεύτικη αθανασία ενός νοήματος».

Η Συναγωγή των Χανίων και τα δικαιώματα των πολιτών

Συνέντευξη από τη σελ. 2

νος αντισημιτισμός, προκλητικά δημοσιεύματα σε συγχροδία, από πολίτες αυθορμητώς ενεργούντες. Έλειπε μόνο η οργάνωση «Τρία Εμφύλιον», που έκανε το Συναισιμόν Καμπελ. Η Εβραϊκή και η Συναγωγή των Χανίων δεν πυρπολήθηκαν βεβαίως, ατελήθηκαν όμως με επεισόδια -και οι εκδηλώσεις πραγματοποιήθηκαν με την αυστηρή επιτήρηση αστυνομικών δυνάμεων, που προστάτευσαν μεν και διαφύλαξαν την τάξη, αλλά με την εκτεταμένη παρουσία τους, υπενθύμιζαν τον κίνδυνο.

ΣΤΑ ΠΟΛΛΑ ΠΟΥ ΑΚΟΥΣΤΗΚΑΝ, τέθηκε και το θέμα της υποτιθέμενης έλλειψης νομιμότητας της λειτουργίας της Συναγωγής. Και επιχειρήθηκε εσπευμένη παραπλάνηση. Διότι ο νόμος του 1920, που αναφέρεται σε αριθμό είκοσι και όχι πενήντα οικογενειών, αφορά στη λειτουργία Ισραηλιτικών κοινοτήτων ως ΝΠΔΔ και όχι στη λειτουργία των Συναγωγών ως Ιερών χώρων και στην τέλεση εκεί θρησκευτικών τελετών, η οποία λειτουργία από κανένα νόμο δεν εμποδίζεται. Πέραν αυτού, η Συναγωγή των Χανίων δεν είναι χώρος καινοφανής, αλλά από αιώνων προϋπάρχων. Και η διακοπή της λειτουργίας της οφείλεται σε γεγονότα βίαια, που άλλαξαν τον ρου της ιστορίας. Και βεβαίως για την κατά το 1944 εξολόθρευση των Κρη-

τών Εβραίων δεν ευθύνονται φυσικά οι Χανιώτες χριστιανοί -όμως δεν μπορούν να κωνιώνται ότι έκαναν και κάτι για να τον αποτρέψουν...

ΚΑΙ ΑΣΦΑΛΩΣ, τίποτε και κανείς δεν μπορεί να εμποδίζει την επαναλειτουργία της Συναγωγής, ούτε ακόμη την εγκατάσταση πολιτών εβραϊκού θρησκευματος στην Κρήτη. Υπενθυμίζω πως οι χώροι λατρείας λειτουργούν με πιστούς, των οποίων δεν ενδιαφέρει η υπηκοότητα, αλλά το θρησκειμα. Και σημειώνω ακόμη ότι οι Έλληνες Εβραίοι δεν ήρθαν χτες σ' αυτή τη χώρα, αλλά οι ρίζες της παρουσίας τους ανάγονται χιλιάδες χρόνια πριν.

ΚΛΕΙΝΟΝΤΑΣ το σημείωμα αυτό, ήθελα να επισημάνω πως οι Έλληνες πολίτες με εβραϊκό θρησκειμα δεν είναι πολίτες υπό αίρεση, ούτε πολίτες δευτέρας κατηγορίας, γιατί στις ενομούμενες πολιτείες δεν υπάρχουν κατηγορίες πολιτών. Ούτε βεβαίως πρέπει να απολογούνται οι Έλληνες εβραίοι για τίποτε και για κανένα. Πολλώ δε μάλλον για την πίστη τους. Είναι υποδειγματικοί πολίτες, που απέδειξαν πάντοτε την αφοσίωσή τους στην πατρίδα και τα εθνικά τους φρονήματα. Άλλωστε δεν είναι λιγότερο Έλληνες από τους χριστιανούς συμπολίτες τους. Και δεν δικαιούται κανείς σήμερα να τους θέσει ενώπιον εδωλίου για οποιοδήποτε θέμα...

Βιβλίο

ΜΕΘΟΔΙΟΥ Γ. ΦΟΥΓΙΑ:

Μητροπολίτην Πισιδίας, πρώην Αρχιεπισκόπον Θυατείρων και Μεγάλης Βρετανίας:

Ελληνισμός και Ιουδαϊσμός
Ιστορικοί σταθμοί στις σχέσεις
Ελλήνων και Ιουδαίων
(Δεύτερη έκδοση, Αθήνα 1995).

Ο συγγραφέας του ως άνω έργου, Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Πισιδίας κ. Μεθόδιος, πλην της αξιολόγου εκκλησιαστικής, κοινωνικής και εθνικής δράσεώς του, παρουσιάζει και ευρείαν συγγραφικήν του αυτήν, καλύπτονσαν πλείστους όσους τομείς της θεολογικής επιστήμης. Αποδεικνύεται δε επί πλέον, ότι έχει εγκύψει συστηματικώς σχεδόν και εις τον Ιουδαϊσμόν, καθ' εαυτόν αλλά και ως προς τας σχέσεις του προς τον Χριστιανισμόν και τον Μουσουλμανισμόν, ήδη από μακρού χρόνου, καθ' όν διετέλει Μητροπολίτης Αζώμης (εδρεύων εν Αντίς Αμμέντα) και εν συνεχεία Αρχιεπίσκοπος Θυατείρων και Μεγάλης Βρετανίας (εδρεύων εν

Λονδίνω). Πράγματι, έχει δημοσιεύσει εντυπωσιακής εκτάσεως σχετικά συγγράμματα, εκ των οποίων τουλάχιστον έν, δίτομον, υπό τον τίτλον «Ο Χριστιανισμός και ο Ιουδαϊσμός εν Αιθιοπία, Νουβία και Μερόη» (1979 - 1982), έχει μέγα ενδιαφέρον, λόγω και των ανιστορουμένων εν Αιθιοπία παραδόξων θρύλων, όσον αφορά εις την εγκατάστασιν και την ποιζήλην απτόθι δράσιν των Ιουδαίων και εις τας πιθανολογούμενας θα έλεγον - φυλετικές σχέσεις των Αιθιόπων προς τους σημερινούς λαούς.

Εις το υπό παρουσίαν συνγράμμα, το οποίον εκυκλοφορήθη εις δευτέραν ήδη έκδοσιν εντός μικρού χρονικού διαστήματος, ο Σεβασμιώτατος συγγραφέας παρουσιάζει τας πνευματικές και πολιτιστικές σχέσεις Ελλήνων και Ιουδαίων διαχρονικώς, βασιζόμενος εν πολλοίς επί εγγύρων πηγών. Ούτω μετά από ένα κατατοπιστικόν Πρόλογον (σελ. 13 - 15) και μίαν εμπειριστωμένην Εισαγωγήν (σελ. 17 - 27), παραθέτει το κύριον μέρος της εργασίας του, το οποίον διαιρεί εις εικοσιτρία, βραχείας εκτάσεως, κεφάλαια. Εν αυτώ αναφέρεται, μεταξύ των άλλων, εις την προέλευσιν της Ιουδαϊκής φυλής (σελ. 29 - 39) και εις τους παράγοντας τους συμβάλλοντας εις την παγκόσμιον ακτινοβολίαν του Ιουδαϊσμού (σελ. 40 - 43). Εν συνεχεία ομιλεί περί της Ιουδαϊκής Διασποράς (σελ. 44 - 56) και του εξελληνισμού των Ιουδαίων της Αλεξανδρείας (σελ. 57 - 63). Περαιτέρω ασχολείται με τους Ελληνιστάς Ιουδαί-

ους (σελ. 98 - 104), με την μετάφρασιν των Εβδομήκοντα (Ο') (σελ. 105 - 113) και με την ελληνιστικήν και ιουδαϊκήν πολιτικήν φιλοσοφίαν (σελ. 130 - 155). Μετά ταύτα διερευνά και τας σχέσεις Ιουδαϊσμού και Νεοπлатωνισμού (σελ. 156 - 163) και εκείνας μεταξύ Ελληνισμού και Ιουδαϊσμού εις το Βυζάντιον και την Ελλάδα (σελ. 164 - 195). Δι' αυτών και δι' άλλων τινών παρεμβάλλομένων θεμάτων, ειδικωτέρας οπωσδήποτε φύσεως, εξαντλείται το επιστημονικόν μέρος της εργασίας του Σεβασμιωτάτου, ο οποίος ασχολείται περαιτέρω και με σύγχρονα ιστορικά γεγονότα, αφορώντα εις Ιουδαίους και Έλληνας. Χρησιμοποιών δε επίσημα έγγραφα, αποδεικνύει ότι αναγνωρίζεται υπό των Ισραηλιτών η συμβολή των Ελλήνων προς διάσωσιν των από το αντιεβραϊκόν μένος του γερμανικού εθνικοσοσιαλισμού (σελ. 196 - 200), και ότι δεν παρατηρείται αντισημιτισμός εν Ελλάδι (σελ. 203 - 205). Εν τέλει ο Σεβ. κ. Μεθόδιος παραθέτει μικρόν Παράρτημα, διά του οποίου επανέρχεται, τρόπον τινά, εις την επιστημονικήν έρευνάν του, υποστηρίζων μίαν προ πολλού διατυπωθείσαν διέθνως θεολογικήν άποψιν, περί ιδρύσεως της Εκκλησίας των Ιεροσολύμων και της Αντιοχείας εκ μερών και των Ελληνιστών Ιουδαίων (σελ. 206 - 210). Καταλείψς του όλου συγγράμματος είναι έν αξιοπρόσεκτον Συμπέρασμα, παρατιθέμενον εις δεκατέσσαρα δίσηλα (αγγλιστί και ελληνιστί) (σελ. 211 - 224) και έν χρησιμωτάτον Γενικόν Ευ-

ρετήριο, ονομάτων και θεμάτων (σελ. 225 - 239). Διά της παρούσης, επιβλητικής και εις εμφάνισιν, εργασίας του, ο Σεβ. κ. Μεθόδιος αποδεικνύεται κάτοχος πλούτου ειδικών γνώσεων, ακαταβλήτος ερευνητής και πληθωρικός συγγραφέας, χρησιμοποιών πλουσιωτάτον ιστορικόν και επιστημονικόν έν γένει υλικόν, το οποίον επεξεργάζεται επιμελώς και επιτηρώς, μη παραλείπων να μνημονεύη εκάστοτε και τας πηγάς εκ των οποίων ηντλήσεν τούτο. Και πρέπει να υπογραμμισθεί ενταύθα, ότι τα αποτελέσματα της ερευνής του ταύτης φέρουν και την προσωπικήν του σφραγίδα. Φανερόνουν δε εις πλείστας περιπτώσεις και την επιδεξιότητα αυτού να διαφενεί ενήρκως τον κινδύνον να ευρεθεί εν μισοι αλληλοσυγκρουόμενον επιστημονικόν θεώρημα, αλλά και όταν αναποφεινχτως ριχθεί εις τας Συμπληγάδας, διέρχεται εκείθεν θαρράλειως και εξέρχεται σθεδόν ασθάρτος. Το τοιοῦτον, όμως, δεν παρατηρείται εις όλα τα καιρώς σημεία του οργωδούς συγγράμματός του. Εξάλλου, εις τινάς περιπτώσεις ανασταφίνει ο Σεβασμιώτατος ποικίλον υλικόν απο ξενολόγους συγγράμματα, παραθέτων μάλιστα αυτολεξεί εξ αυτών και σχετικά αποσπάσματα, πολλάκις δε και εν πρωτοτύπω και εν μεταφράσει, χωρίς ιδιαίτερον λόγον (βλ. π.χ. εν σελ. 37, 99 - 100, 121, 124 - 125, 127, 134, 222 κ.ά.). Τούτο, βεβαίως, συνηθίζεται και είναι επιτρεπτόν εις αναμνησκούς, κυρίως, και όχι τόσοσν εις αμείγως επιστημονικάς, ερ-

γαιας, προσοιδιάζουν μαλ-
λον εις τον χωρον της δη-
μοσιογραφίας. Όσον δε α-
φορά εις την γλώσσαν του
βιβλιον, αυτή είναι γλαφυ-
ρά και αυτόχρημα απολαυ-
στική· ξενίζουν, όμως, ορι-
σμένα εκφράσεις του σ., α-
συνήθεις εις επιστημονικά
συγγράμματα (βλ. π.χ. εν
σελ. 40, 80, 121, κ.ά.). Εν
σελ. μάλιστα 80 απαιντά και
η φράσις «μετά φωνών και
λαμπάδων», ίσως εκ τυπο-
γραφικού αβλεπητήματος, το
οποίον όμως, παραδοξώς,
επαναλαμβάνεται πανομοι-
οτύπως και εν σελ. 121.

Γενικώς, πάντως ο Σεβασμιώτατος αποδεικνύει ότι διαθέτει επαρκή άνεσιν εις τον χειρισμόν της γραφίδος και ικανότητα διαφυλούς χρησιμοποίησεως της διεθνούς βιβλιογραφίας καὶ ὅτι, χάρις εις τας ισχυρὰς πνευματικὰς τὸν δυνάμεις, ικανοποιῶν ευχερὰς το ερευνητικόν και ξένον ἑλκόν, το ὁποῖον δεν δυσκολεῖται να διαμάρχη, διὰ να το χρησιμοποιοῖ πρὸς σύνθεσιν σοβαρῶν εργασιῶν, ἐξ ὧν να συνάγονται εν συνεχείᾳ και πρωτότυπα συμπεράσματα. Πέραν δε τούτων ἔχει μεγίστην ἀξίαν η ἐκδήλος ἐπιθυμία αὐτοῦ να ἐγκύπτη εις σπουδαία και ἐνιστάσθητα ἐκκλησιαστικά και ἐθνικά θέματα, διὰ να συμβάλλῃ κατ' ἀκολουθίαν και ο ἴδιος εις την, διὰ του διεξαγομένου σήμερον διαθρησκειακοῦ διαλόγου, προσεγγίσει και σύνδεσις των Ἑλλήνων μετὰ των Ἰουδαίων, ὡς ἐπίσης και μετὰ των μουσουλμάνων. Ὅθεν, θα ἦτο ευχρὴς ἔργον και ἐνδεδειγμένον να τύχη της δεούσης προσοχῆς το ἑλκον ἐνδιαφέρον συμπεράσμα του παρουσιασθέντος περισποῦδάστου συγγραμματος

του, περί της ανάγκης συμφιλώσεως του Χριστιανισμού με τον Ιουδαϊσμόν (σελ. 211 ἐξ.). Ωσαύτως ἐνδεικνύεται νὰ γίνη φιλοφρονὴς ἀποδεκτή καὶ ἡ προσοπικὴ τοῦ σ. ἀποψις, καθ' ἣν ὁ γεωγραφικὸς χρόρος τῶν ἐστιῶν τῶν Ἑλλήνων, τῶν Ἰουδαίων καὶ τῶν μουσουλμάνων, ἀλλὰ καὶ ἡ αἰοῦσα πνευματικὴ καὶ πολιτιστικὴ σχέσις αὐτῶν ἐπιβάλλουν σύμπνοιαν, ἀλληλεγγύην καὶ ἀγάπην πρὸς ἀλλήλους (βλ. καὶ σελ. 19). Ἡ ὑπὸ τοῦ διαζεκουμένου δε τοῦτον ἱεράρχου κατοχὴ καίρων καὶ νηϊστῆς σημασίας ἐκκλησιαστικῶν θέσεων κατὰ τὸ παρελθόν, ἐγγράται, ἀσφαλῶς, περὶ τοῦ ὅτι δύναται οὕτως νὰ προσφέρῃ πολλὰ εἰσεῖς καὶ εἰς νέους σημαντικοὺς τομεῖς.

Παν. Σιμωνάς
[Από το περιοδικό Θεολογία, Δεκεμβρίου 1998]

* * *

* ΡΑΦΑΗΛ ΦΡΕΖΗ:
«Ο Εβραϊκός Τύπος
στην Ελλάδα»
(Έκδοση Ισραηλιτικής
Κοινότητας Βόλου, 1999).

Ο κ. Ραφαήλ Φρεζής έχει εκδώσει μέχρι σήμερα αρκετές μονογραφίες για ιστορικά θέματα που αναφέρονται στον Ελληνικό Εβραϊσμό. Χωρίς να είναι ιστορικός καταγίνεται, σαν

Εργατική μέλισσα, με το να συγγεντρώνει στοιχεία γύρω από θέματα που του είναι προσφιλή.

Δεν είναι ευχολόη σήμε-
ρα η απόκτηση στοιχείων
σχετικά με τους Εβραίους
της Ελλάδος. Οι Ισραηλιτι-
κές Κοινότητες διαλύθη-
καν, τα αρχεία τους κατα-
στράφηκαν, οι άνθρωποι -
οι ζωντανές δηλαδή μαρτυ-
ρίες εξοντώθηκαν κατά το
Ολοκαύτωμα. Δεν υπάρχει
σχεδόν τίποτα είτε στον ορ-
γανωμένο κοινοτικό τομέα
είτε σε ατομική αρχαιοθήτη-
ση. Οποιος ασχοληθεί με
θέματα της εβραϊκής πα-
ρουσίας και ιστορίας σφει-
λει να ερευνήσει από την
αρχή, αβοήθητος, απροσα-
νατόλιος.

Την ξεφαιλαϊώδη αυτή έλλειψη ο Ρ.Φρεζής τη θεώρησε, όπως το αναφέρει και στον πρόλογό του, ως πρόκληση. Ασχολήθηκε επί σειρά ετών με συγγένευσση από διάφορες πηγές, απ' όπου μπορούσε να βρει ότι ήταν δυνατόν να βοηθηθεί, από διάσπαρτα δημοσιεύματα, στοιχεία για τον Εβραϊκό Τύπο στην Ελλάδα. Παράλληλα όμως με το κύριο κι επώνυμο θέμα του βιβλίου του συνέλλεξε και παρουσιάζει την αντίστοιχη εβραϊκή παρουσία στην Ελλάδα, παρουσία που ανήγεται στους π.Χ. χρόνους.

Οι νεώτεροι που βλέπουν τη σημερινή συρριζωμένη - μετά την απάνθρωπη εξόντωση του Ολοκαυτώματος - παρουσία των Ελλήνων, Εβραίων το θρησκειύμα, δεν μπορούν ίσως να φανταστούν ότι προπολεμικά, πενήντα μόλις χρόνια πριν, ήμαρταν Ισραηλιτιζές Κοινοτήτες σε είκοσι επτά περιοχές της

χωρας. Οι Εβραίοι, σε α-
δελφική ενότητα με τους
Χριστιανούς κατοίκους
των διαφόρων πόλεων συ-
νέβαλαν στην οικονομική,
κοινωνική και πολιτιστική
ανάπτυξη διαφόρων περι-
ωών.

Αυτή τη μεγάλη αλήθεια παρουσιάζει, μεταξύ των άλλων, μέσα από τις σελίδες του Εβδομήκοντος Τύπου, του αδιάφυστου αυτού μάρτυρα γεγονότων, το ποσοζέμενο βιβλίο.

Όπως και στην αρχή αναφέρθηκε, ο κ. Ρ. Φρεζής δεν είναι επιστήμονας ιστορικός. Είναι καλοπροαίρετος ερευνητής, μεθοδικός συλλέκτης στοιχείων και πληροφοριών που με ευσυνειδησία τεκμηριώνει και παρουσιάζει. Καταφανής είναι η έντιμη προσπάθεια του συγγραφέα κανέναν να μην πωλαλείψει, κανέναν να μην «ζημιώσει» ιστορικά.

Ο αναγνώστης του βιβλίου ασφαλώς εντυπωσιάζεται από την ερωδή, πολύχρονη συλλεκτική εργασία που έκανε ο κ. Φρεζής. Προβληματίζεται παράλληλα από τις πολλαπλές και πολυποίκιλες εκβάσεις της εβραϊκής συμμετοχής στην εθνική ζωή. Καθίσταται, τέλος, γνώστης - από μία άλλη πλευρά - γεγονότων που κυριάρχησαν κατά τον 20ό αιώνα, στον ελληνικό χώρο.

Είναι, λοιπόν, από πολλές πλευρές ενδιαφέρουσα η εργασία του κ. Ρ. Φρεζή τόσο ως εγχείρημα όσο κι ως συμβολή στη γενικότερη ιστορία του Ελληνικού Εβραϊσμού.

A.K.M.

Summary of the contents of Issue No 164, Vol. 22

November - December 1999

✓ The anti - Semitic attitude of the Prefect of Chania (Crete) during the inauguration of the town's restored synagogue motivated the well - known author Thr. Papastratis to write an article titled «The Synagogue of Chania and civil rights». Mr. Papastratis points out that «Greek citizens of Jewish religion are not heretics, non are they second class citizens, because well - governed states do not classify their citizens. Of course, Greek Jews should not have to apologize for anything or anyone, let alone their religion. They are exemplary citizens who have proved their devotion to their homeland and their national morale».

✓ Professor of the University of Thessaloniki, Dr. Ioannis Karavidopoulos has represented the Christian Orthodox delegation in the meetings of scientific dialogue between Christianity and Judaism. He presents the points of view that were expressed in the **4th Academic Meeting between Orthodoxy and Judaism** that was held in Jerusalem at the end of 1998.

✓ Professor A. Savides presents an original historic study on the activities of **Aaron Isaacios**, who fought in Byzantium during the second half of the 12th century. Aaron Isaacios' two names and his entire career contribute to the fact that he was a Jew.

✓ We publish an article on musical instruments and **music of Jews during antiquity**. In this article it is mentioned that "Jewish music survived only in synagogues, where ancient sacred songs from Judea were preserved and sung. However, Jews never forgot the art of music. Thus, when the fourteen tribes of Israel settled in Palestine, they passionately occupied themselves with music and poetry".

✓ In a historic note, Mr. G. Apostolatos gives us data on the **protest** signed by distinguished Greek personalities on 7.7.1943, **against Bulgarian persecutions** in Northern Greece against the Greek people and Jews.

✓ We publish a report on three monuments recently erected in Greece: The ceremony for the restored **Synagogue of Chania**, Crete, was held between 8-10 October 1999. The **Square of Greek Jewish Martyrs** was named in Athens on October 11th 1999, and the **Anne Frank Square** was inaugurated in Larissa on October 31st 1999.

✓ The issue closes with **Jewish subjects** to the Press and **book presentations**.

(Translated from Greek by: Rebecca S. Camhi)

